

EXAMENSARBETE

Hösten 2008

Läroarbldningen

En förintelse sedd ovanifrån

En studie av de statligt formulerade målen och syften med upplysning om Förintelsen

Författare

Miran Zuljevic

Julia Rothardt

Handledare

Patricia Lorenzoni

En förintelse sedd ovanifrån

En studie av de statligt formulerade målen och syften med upplysning om
Förintelsen

Abstract

Denna uppsats undersöker de från statligt håll formulerade mål och syften med att ha Förintelsen som en utgångspunkt för att väcka frågor om bland annat demokrati och tolerans. Formuleringarna har sedan ställts mot fakta som från statligt håll lyfts fram för att se om de korrelerar.

Tre texter producerade från statligt håll har analyserats och ställts mot forskare insatta i ämnet.

Flera av de önskvärda målen från statligt håll att studera har uppfyllts, så som vikten av att väcka empati. Dock är det enbart offren som lyfts fram, förövare och åskådares livssituationer saknas. Vidare anas en tendens att jämföra olika gruppers lidande samt att utmåla Förintelsen och judarnas situation som unik, vilket kan motverka fruktbara kunskaper. Även om bakomliggande mekanismer sägs vara viktiga att studera ges det föga fördjupande diskussioner kring dessa i texterna. Vidare uppfylls målet att skapa bättre attityd när det kommer till offren dock stärks samtidigt den negativa attityden mot förövarna.

Generellt bör den fakta som lyfts fram runtomkring händelsen genomgå en reflektion för att kunna se vad som egentligen sägs både uttalat och outtalat.

Nyckleord: Förintelsen, Forum för Levande Historia, lärare, demokrati, mänskliga rättigheter, tolerans, folkmord, nazismen.

Innehåll

1	INLEDNING	4
1.1	BAKGRUND.....	4
1.2	SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR	5
1.3	MATERIAL OCH METOD	6
1.4	UPPSATSENS DISPOSITION	9
2	FORSKNINGSBAKGRUND	10
2.1	FÖRINTELSEN MED STORT F.....	10
2.1.1	Definitioner	10
2.1.2	Är det unika förslutet?	12
2.2	CIVILISATIONENS BYRÅKRATISKA BAKSIDA.....	14
2.3	DISKUSSION KRING FORUM FÖR LEVANDE HISTORIA	22
3	ANALYS	26
3.1	...OM DETTA MÅ NI BERÄTTA...	26
3.1.1	Bokens disposition	26
3.1.2	Bokens innehåll	27
3.2	SOU 2001:5 – FORUM FÖR LEVANDE HISTORIA.....	30
3.2.1	Vad är viktigt och varför?	30
3.2.2	Den uttalade faktan.....	33
3.3	EN UNDERSÖKNING OM LÄRARES ERFARENHETER AV OCH UPPFATTNINGAR KRING UNDERVISNING OM FÖRINTELSEN	35
3.3.1	En frågas syfte	37
4	DISKUSSION	40
4.1	SVERIGES INBLANDNING	40
4.2	ROMERNAS SITUATION.....	41
4.3	FÖRINTELSENS BAKOMLIGGANDE MEKANISMER SOM HUR OCH VARFÖR DET KUNDE HÄNDA?	42
4.4	INDIVID ELLER GRUPP?	44
4.5	UNICITET OCH FÖRSLUTENHET	46
4.6	LÄRDOMAR.....	47
4.7	VIDARE FORSKNING	49
5	SAMMANFATTNING	51
	LITTERATURFÖRTECKNING	53
	BILAGA 1	55
	BILAGA 2	57

1 Inledning

Förintelsen. De flesta av oss har hört ordet och har även en tämligen klar uppfattning om vad ordet syftar på. Från regeringshåll har under 90- och 00-talet påpekats hur viktigt det är att känna till och aldrig glömma Förintelsen. Men historia är sällan svart eller vitt och än mer sällan finns det tid till att lära sig allt rörande en historisk händelse. Vad är det då mer precist vi bör känna till och varför?

På Sveriges Radio P1 hördes ett program, Lantz i P1, 2008 där det diskuterades vilka detaljkunskaper som var viktiga att känna till för att kunna klassas som en lärare med tillräckliga kunskaper för att undervisa om Förintelsen. Diskussionerna bottnade i en enkätundersökning, gjord av *Forum för levande historia*, som bland annat handlade om kunskaper om Förintelsen. *Forum för levande historia* gick ut med ett pressmeddelande som konstaterade följande:

Av enkäten framgick att många lärare saknar nödvändiga kunskaper för att på ett förtjänstfullt sätt kunna förmedla insikter till sina elever om en av den moderna historiens viktigaste händelser. Lärarutbildningen har inte tillräckligt utrustat dem med kunskaper som är nödvändiga för att förmedla insikter om Förintelsen.¹

Som blivande gymnasielärare i historia väcktes vår nyfikenhet. Vilka var de detaljfrågor som hade ställts till lärarna och i vilket syfte? Intresset ledde oss vidare till Regeringen, vilken stod bakom bildandet av *Forum för levande historia*. Härifrån var steget inte långt till initiativtagaren för hela projektet, nämligen före detta statsminister Göran Persson.

1.1 Bakgrund

En rapport presenterad 1997 av Centrum för invandringsforskning och Brottsförebyggandet rådet visade att enbart 66 % av de tillfrågade ungdomarna var ”helt säkra” på att Förintelsen hade ägt rum. Med bakgrund av detta sade dåvarande statsminister, Göran Persson, i

¹ Forum för levande historia, *pressmeddelande* (elektronisk).

partiledardebatten i riksdagen samma år, att vi ska informera om ”vad som hände under andra världskriget, om den människosyn som låg bakom förintelsen av judarna”.²

Den informationsinsats som Göran Persson initierade kom att gå under namnet *Levande historia* där syftet var, och fortfarande är, att med Förintelsen som utgångspunkt ta upp frågor rörande bland annat demokrati, medmänsklighet och mänskliga rättigheter. Som ett led i denna informationsinsats utkom upplysningsboken om Förintelsen, ... *om detta må ni berätta* I bokens efterord skriver Göran Persson att vi genom att hålla dessa frågor vid liv kan undvika att historien upprepar sig.³ Förintelsen finns även införlivad i kursplanen för historia inom grundskolan och är den enda namngivna specificerade händelse häri: ”Vår tids historia med framsteg och fredssträvanden men också folkmord, såsom Förintelsen, revolutioner och krig hör till det som alla elever skall ha kunskaper om.”⁴ Enligt historieläraryöreningen införlivades begreppet i kursplanen 1994 och är således sedan dess något eleverna måste känna till.⁵ Därför är det än mer intressant att se till det från statligt håll formulerade syftet med detta beslut samt vad som anses vara av vikt att känna till om just Förintelsen.

1.2 Syfte och frågeställningar

Från statligt håll finns ett uttalat syfte med informationsinsatsen rörande Förintelsen. Göran Persson tillsatte 1999 ett forum att uppnå detta syfte vilket innebar att med utgångspunkt i Förintelsen behandla frågor rörande ”demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter”.⁶ Härigenom skapades myndigheten Forum för levande historia. Det är denna myndighet som står bakom mycket av den information om Förintelsen som behandlas i skolan. I denna uppsats vill vi se till de från statligt håll formulerade mål och syften med att ha Förintelsen som en utgångspunkt för att väcka frågor om bland annat demokrati, mänskliga rättigheter och tolerans. Vidare avser denna uppsats till att undersöka fakta kring Förintelsen som lyfts fram från statligt håll i ovannämnda enkätundersökning, ... *om detta må ni berätta* ... och i

² Statens Offentliga Utredning (SOU) 2001:5, *Forum för levande historia*, s. 33.

³ Bruchfeld & Levine, ... *om detta må ni berätta* ... (1998), s. 82.

⁴ Skolverket, *kursplan för historia inom grundskolan* (elektronisk).

⁵ Bilaga 2

⁶ SOU 2001:5, s. 185.

Statens offentliga utredning – Forum för levande historia. Syftet är att se huruvida dessa fakta korrelerar med de mål och syften som lyfts fram från statligt håll.

Följande frågeställningar ligger till grund för att uppnå syftet:

- Från statligt håll, vad formuleras som viktigt att lyftas fram om Förintelsen samt varför är detta viktigt?
- Hur ser relationen ut mellan de formulerade målen med upplysning om Förintelsen, och det som faktiskt lyfts fram i vårt specifika material som valts ut för denna uppsats; enkätundersökningen, ... *om detta må ni berätta ...* och *Statens offentliga utredning – Forum för levande historia?*

Genom vårt syfte tittar vi på vad staten anser att lärare bör lära ut till elever. Det är unikt för historieämnet att ha en specifik händelse, Förintelsen, som skall behandlas i skolan, dessutom att det finns en myndighet som säger vad som bör läras ut och varför kring denna händelse. Detta innebär att *Forum för levande historia* står för en bas till vad som kommer att läras ut till elever rörande Förintelsen. Då staten går in och har åsikter om vad lärare bör känna till och lära ut, samt varför, är det viktigt att inte låta detta stå ogranskat. Än mer viktigt då det handlar om att eleverna skall uppfostras samt hur detta skall ske. Med detta i åtanke är motiven stora till att undersöka vilka kunskaper som förväntas av lärare samt varför och huruvida *vad* och *varför* är förenliga. Detta för att i den pedagogiska verksamheten kunna ge eleverna kunskaper och lärdomar vilka inte tagits för givet eller fått stå oreflekterade.

1.3 Material och metod

Detta är ett examensarbete inom utbildningsvetenskap med historisk inriktning. Då det är en tvärvetenskaplig uppsats används för undersökningen en humanistisk tradition vid analys och tolkning av data. Detta för att ge kunna ge en större frihet i tolkningen av materialet. Hermeneutiken eller tolkningsläran som presenteras i *Mellan det triviala och utsägliga* (1998) av Sven-Eric Liedman, används som metod. I den hermeneutiska tolkningen spelar exakthet mindre roll, fokus ligger i stället på djup och insikt. Även om helheten bör belysas sker detta inte under fasta strukturer utan det är det särpräglade som är av intresse. Förståelse och tolkning betonas varför texter bör betraktas inifrån, från det egna

perspektivet, detta i sin tur innebär en friare tolkning av språket där både intentioner och avsikter begrundas för att kunna nå en förståelse. Vid texttolkning utgår hermeneutikern från att författaren har ett budskap riktat till andra människor vilket mottas olika beroende på tolkarens förkunskaper. Genom djupare studium kan tolkaren dock komma närmare en förståelse av texten och dess budskap.⁷ Texterna som utgör grunden för denna undersökning är av olika genrer och har alla tolkats aktivt, var för sig, utifrån den ovan nämnda hermeneutiken, för att se vad som står uttalat, vad som är underförstått och vad som inte lyfts fram. Tolkning av texterna har gjorts under läsningens gång och presenteras under rubriken *Analys*.

Första texten som presenteras under *Analys* är den faktainriktade texten ... *om detta må ni berätta* Den handlar om Förintelsen och gavs ut 1998 på beställning av Regeringskansliet under informationsinsatsen *Levande historia*, initierat av Göran Persson. Denna var en första åtgärd i informationsinsatsen som Göran Persson initierade. Mycket av den information som givits ut sedan myndigheten Forum för levande historia grundades, har framställts i informationssyfte och är sådant som lärare på eget initiativ kan ta del av. Att undersöka allt material vore tyvärr omöjligt för en uppsats av det här slaget. Önskvärt för vår del är att undersöka det material som så många som möjligt inom skolvärlden kommit i kontakt med. Då ... *om detta må ni berätta* ... är den största satsning på distribution av information om Förintelsen som beställts från statligt håll, är den förmodligen även en av de texter flest elever och lärare kommit i kontakt med och därmed intressant att användas i denna uppsats. Trots att den idag är tio år gammal så är syftet bakom dess tillkomst det samma som det *Forum för levande historia* arbetar för.⁸

Vidare har den offentliga utredning (SOU 2001:5) som ligger till grund för *Forum för levande historia* valts ut som primärtext. Detta då det är häri syften och tankar kring Förintelsen som en utgångspunkt för främjandet av bland annat demokrati och mänskliga rättigheter diskuteras. Det var på regeringens beslut som en kommitté skulle bildas för att ”utreda etablerandet av ett Forum för Levande historia.” Detta forum skulle på direktiv behandla frågor som rör bland annat demokrati och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen. Nio personer ingick i kommittén, samt en sekreterare, vilka står bakom SOU

⁷ Liedman, *Mellan det triviala och utsägliga* (1998), s. 140ff.

⁸ Bruchfeld & Levine (1998).

2001:5. Några av dessa är bland annat Kristian Berg, överintendent vid Statens historiska museer, Héidi Fied, psykolog och Maire Rydh, gymnasielärare. Vidare har kommittén använt sig av experter så som Margareta Alin, chef för Kulturen i Lund och Jörgen Svidén, departementssekreterare vid Kulturdepartementet.⁹

Den tredje texten är den som väckte vårt intresse för denna uppsats, nämligen de frågor som låg till grund för kritik och diskussioner rörande detaljkunskaper om Förintelsen. Undersökningen, vari frågorna står att finna, gjordes 2007 på uppdrag av *Forum för levande historia*. Rapporten utkom 2008 och går undre namnet *En undersökning OM LÄRARES erfarenheter av och uppfattningar kring undervisning OM FÖRINTELSEN*. I anslutning till dessa frågor kommer även Anders Lange, som sammanställt rapporten, och hans motiveringar till enkätfrågorna att vara en del i undersökningen.

För att kunna komma fram till uppsatsen syfte räcker det inte med att enbart titta på det utvalda materialet och målen som står uttalade däri. Ett vidare perspektiv och fler vinklar kring Förintelsen och lärdomar av den är nödvändiga för att kunna motivera eventuella ståndpunkter till det som framkommer efter en närläsning av materialet. Med risk för att bli färgade av en forskares teorier har vi valt att lyfta fram två stycken forskare vilka även sinsemellan skiljer sig något kring sina infallsvinklar rörande Förintelsen.

Vi upplever att en kombination av sociologen Zygmunt Bauman, och hans bok *Auschwitz och det moderna samhället* (1994) och historikern Yehuda Bauer och boken *Förintelsen i perspektiv* (2000) ger en nyanserad bild och samtidigt förmedlar kunskap som på många sätt uppfyller de krav som det från statligt håll uttalade syftet eftersträvar.

För att analysen ska bli välgrundad och begriplig för läsaren ges även i uppsatsen rum för diskussion kring själva begreppet Förintelsen. Här kommer även andra författare att lyftas in. I en del av litteraturen används en föråldrad terminologi då författarna ofta väljer benämningen *zigenare* istället för *romer*. Zigenare är en term som omvärlden givit dem vilken inte sällan använts nedvärderande. I uppsatsen kommer termen romer att användas med undantag i kapitel 3 då valet av terminologin i dessa texter är en del av undersökningen.

⁹ SOU 2001:5, s. 3f.

1.4 Uppsatsens disposition

Efter detta inledande kapitel behandlas begreppet Förintelsen under *Forskningsbakgrund*. Olika definitioner samt en diskussion kring Förintelsen och huruvida den kan ses som en unik händelse kommer att ingå. Huvuddelen av detta kapitel består av en redogörelse av Baumans och Bauers teorier och avslutningsvis belyses delar av den diskussion som förts kring *Forum för levande historia*. Därpå följer redovisningen av undersökningen, under kapitel tre, i vilken de tre utvalda texterna presenteras och analyseras. I kapitel tre kommer även Lange och hans tankar rörande resultaten av enkätundersökningen *En undersökning OM LÄRARES erfarenheter av och uppfattningar kring undervisning OM FÖRINTELSEN* ges utrymme. De tre analyserna som åskådliggörs var för sig ställs slutligen i det fjärde kapitlet mot varandra och mot det från statligt håll formulerade syftet omnämnt ovan under 1.2. Här förs även en slutdiskussion i vilken slutsatser dras om frågeställningarna. Texterna diskuteras utifrån det som presenterats under *Forskningsbakgrund* och under *Lärdomar* kommer arbetets relevans och bidrag till läraryrket att belysas. Vidare ges även förslag till framtida forskning. Uppsatsen avslutas med en sammanfattning under kapitel fem.

2 Forskningsbakgrund

Det finns en uppsjö av forskning rörande Förintelsen. Denna uppsats syftar dock ej till att undersöka händelsen i sig utan är att studera bland annat *Forum för levande historias* syften och måls korrelation med de för uppsatsen utvalda fakta.

2.1 Förintelsen med stort F

Då det är med utgångspunkt i statligt producerade texter rörande Förintelsen denna uppsats skrivits är det brukligt att använda den terminologi som i dessa texter lyfts fram. I samtliga texter skrivs Förintelsen med stor bokstav och därmed görs samma sak i denna uppsats.

Att använda stor eller liten bokstav varierar bland forskare och valet kan ses som ett subjektivt sådant. Tittar vi till Nationalencyklopedin används genomgående liten bokstav, till och med boken ... om detta må ni berätta ...s underrubrik har felciterats och skrivs ” En bok om förintelsen”¹⁰ och inte ”En bok om Förintelsen”¹¹ som det faktiskt står. Variation av stor och liten bokstav mellan forskare syns även i den litteratur som lyfts fram under följande rubrik. Att ”Förintelsen” varieras med stor och liten bokstav i det kapitlet (2.1.1) är ett undantag i uppsatsen, detta då valet återger hur författaren som omnämns själv gör i sin litteratur.

2.1.1 Definitioner

Att finna en slutgiltig definition på begreppet Förintelsen är ej av intresse för denna uppsats men då en av utgångspunkterna är statens syfte att väcka frågor om bland annat demokrati med utgångspunkt i Förintelsen är det ändå intressant att som bakgrund diskutera olika författares definitioner på denna händelse.

¹⁰ Nationalencyklopedin, *Förintelsen* (elektronisk).

¹¹ Bruchfeld & Levine (1998).

Objektivitet inom forskning är sällan oproblematiskt. Som Bauer poängterar så påverkas vi alla av vår omgivning. Även historiker kan påverkas av samstämmigheten kollegor emellan och därmed skriva det som anses vara ”politiskt korrekt”. Det måste finnas en medvetenhet om att beslutet att behandla viss utvald fakta istället för annan är ett subjektivt val.¹² Detta är något att ta med sig, då forskares tolkningar kring definitionen av det skeende som betecknas Förintelsen även i sig är en produkt influerad av sin tid.

Med Förintelsen åsyftar de flesta nazisternas systematiska mördande av judar i Europa.¹³ I Nationalencyklopedin står att läsa att Förintelsen är det nazistiska folkmordet på judar, men här läggs även till ”och andra grupper”.¹⁴ Bauer försöker dock att problematisera begreppet något mer. Han anser att skillnaden bör klargöras mellan ”avsikten att utplåna en grupp i bemärkelsen selektivt massmord och avsikten att tillintetgöra varje person i gruppen”.¹⁵ Den första avsikten ges benämningen *folkmord* och den senare *förintelse*. Förintelse kan således beteckna det nazisterna åsamkande judarna, men även vad som skulle kunna hända andra om det föregående ses som en förebild. Folkmord är enligt Bauers definition ett planerat försöka att utplåna en ”etnisk”, ”nationell” eller ”rasmässig” grupp. Förintelse är nästa steg, en radikalisering av folkmord, där utplåning av varje enskild individ av gruppen är målet.¹⁶ Denna definition av Förintelse kan liknas vid den etnologen Ingvar Svanberg och historikern Mattias Tydén lyfter fram i *I nationalismens bakvatten* (1999). Här refererar de till Henry Friedlander som menar att Förintelsen är namnet på det mördande nazister utförde av människor som tillhörde ”en biologiskt definierad grupp”. Dessa grupper definierades av nazisterna, enligt Friedlander, som handikappade, judar och romer.¹⁷ Friedlander verkar dock inte hävda att det krävs en biologiskt definierad grupp för att en förintelse skall äga rum, utan det han diskuterar är just definitionen på ”nazisternas folkmord, även kallat den Slutgiltiga Lösningen eller Förintelsen”.¹⁸ Av ordvalen att döma verkar han inte lägga större vikt vid skillnaden på folkmord och Förintelsen. Bauer hävdar dock, för att summera det ovan skrivna, att den enda grupp som hitintills utsatts för en *förintelse* är judarna. Målet var

¹² Bauer, *Förintelsen i perspektiv* (2000), s.17.

¹³ Svanberg & Tydén, *I nationalismens bakvatten – Om minoritet, etnicitet och rasism* (1999), s.45.

¹⁴ Nationalencyklopedin, *Förintelsen* (elektronisk).

¹⁵ Bauer (2000), s. 26.

¹⁶ Ibid. s. 27f.

¹⁷ Svanberg & Tydén (1999), s.45.

¹⁸ Friedlander, *Euthanasia and the Final Solution*, i *The Final Solution. Origins and implementation*, red. David Cesarani (1994), s. 51. (Egen översättning).

inte enbart att få bort alla judarna utan att helt omskapa världen som om de aldrig hade funnits.¹⁹

Som exempel på frågans känsliga karaktär kan statsvetaren Norman G. Finkelstein och hans kontroversiella bok *Förintelseindustrin* (2000) nämnas. Han hävdar att *Förintelsen* ”är en ideologiskt färgad framställning av den nazistiska förintelsen”.²⁰ Finkelstein vill ej använda Förintelsen med stort F om det som faktiskt hände judarna då han anser begreppet vara befläckat genom utnyttjande för makt och profit. Häri lägger han bland annat USA:s stöd till Israel och detta lands ”brottliga politik” samt den kampaj som syftar till att få pengar från Europa i ”behövande Förintelseoffers” namn. Istället föredrar han *den nazistiska förintelsen*.²¹ Dock syftar hans *den nazistiska förintelsen* till att definiera samma företeelse som gängse forskare benämner just Förintelsen. Finkelstein är inte ensam om att påvisa att Förintelsen utnyttjats i politiskt syfte, även Bauer lyfter fram sådana exempel - om än ej med samma emfas - som Israel och dess politiker.²² Dock använder Bauer samma term i samtliga sammanhang.

2.1.2 Är det unika förslutet?

Att Förintelsen är ett av historiens värsta brott mot mänskligheten är det få idag som skulle säga någonting emot. Svanberg och Tydén lägger här till att det enligt många är en unik judisk tragedi. Dock problematiserar de denna inställning genom att poängtera risken att utesluta jämförelser med andra folk mord då en anhängare av idén om den judiska tragedin skulle kunna påstå att detta förringar den judiska dimensionen av händelsen. Med detta ställningstagande klassas Förintelsen som unik och ojämförbar.²³

I forskarens roll ligger dock att jämföra och att göra analyser, därmed måste även Förintelsen behandlas som en del av något mer. Den måste länkas samman med bland annat mord på andra grupper, militarism och människosyn. Vidare bör den analyseras utifrån bakomliggande företeelser vilka var långt ifrån karakteristiska enbart för Tyskland. Exempel

¹⁹ Bauer (2000), s. 27f.

²⁰ Finkelstein, *Förintelseindustrin* (2000), s.13.

²¹ Ibid. s.13ff.

²² Bauer (2000), s. 12.

²³ Svanberg & Tydén (1999), s.46.

på sådana företeelser är de psykologiska funktioner vilka möjliggjorde lydnad, den biologiska människosynen samt den tekniska inrättningen bakom mordet. Svanberg och Tydén vill med andra ord säga att Förintelsen måste generaliseras för att kunna ge allmän kunskap kring folkmord och bakomliggande orsaker. Dock ses Förintelsen som unik i den bemärkelsen att den aldrig kommer bli identiskt upprepad, även om liknande kan ske i annan form.²⁴

Likt Svanberg och Tydén framhäver även Bauman att beroende på hur man ser på Förintelsen, som unik eller inte, så bidrar denna syn till olika kunskaper. Ses den exempelvis ”som en fortsättning av antisemitismen [judehatet] med andra metoder, framstår den som en isolerad händelse [...] som kanske kan sprida ljus över *patologin* i det samhälle där den inträffade”.²⁵ Men för att kunna belysa och ge kunskaper om dagens samhälle behöver Förintelsen ses som en öppen händelse. Bauman hävdar att många studerar Förintelsen på fel sätt. Sociologen frågar sig vad det är för människor som kan utföra sådana illdåd och vad som får de andra människorna att tillåta detta. Istället för att fråga sig vad sociologerna kan säga om Förintelsen borde de fråga sig vad Förintelsen kan säga om sociologerna och deras verksamhet idag. Det som studeras kring människornas beteenden och deras handlingar under Förintelsen bör med andra ord inte ses som något unikt för just dem, fruktbart blir det först när detta läggs på dagens samhälle och därmed visar hur vi människor är. På så sätt kan vi ta lärdom och skapa förutsägande kunskaper.²⁶

Bauer lyfter fram ett annat problem med att betrakta Förintelsen som unik. I detta unika lägger många författare något oförklarligt bakom nazisternas brutalitet och åskådarnas tystnad, en inre ”aspekt” som inte går att förklara. Skulle Förintelsen vara unik på detta sätt hamnar den utanför historien och blir otillgänglig för historisk analys och rationella diskussioner. Alternativet till detta är att Förintelsen är en del av den mänskliga historien och därmed går att förklara så som andra händelser gör. Förklaringarna kan vara flera och ta lång tid att nå fram till, men viktigast är ändå att i första hand ta det historiska ansvaret och erkänna att det finns en förklaring.²⁷ Bauer anser dock att det finns andra sätt att se på Förintelsen som gör den *hittills unik*, vidare att den trots allt kan upprepas i någon form då vi

²⁴ Svanberg & Tydén (1999), s.46f.

²⁵ Bauman, *Auschwitz och det moderna samhället* (1994), s. 21.

²⁶ Ibid. s. 21ff.

²⁷ Bauer (2000), s. 30ff.

lever i en tid där liknande händelser som Förintelsen är möjliga. Dock noterar han, liksom Svanberg och Tydén, att den inte kommer upprepas identiskt. Således ses detta *hittills unika* som en öppen händelse.²⁸

2.2 Civilisationens byråkratiska baksida

Frågor kring vad som faktiskt hände under Förintelsen, hur många som dog och vem som fördrev vem är ofta lätta att hitta fakta kring. Ofta är det lättare att komma närmare och leva sig in i situationen rörande offren än förövarna då det är främst från judar vittnesskildringar finns tillgängliga. Judarna var offer för en makt som segrarna i andra världskriget inte ville identifiera sig med, inte ville förstå. Dessa förövarare ville segrarna naturligtvis inte känna igen sig själv i heller. Därmed kunde det göras en tydlig uppdelning mellan ”ond” och ”god”. Enligt Bauer kan vi genom offrens vittnesskildringar samt litteratur, film och musik med mera identifiera oss med dem och komma närmare en förståelse.²⁹ Men varför det hände, hur det kunde hända och om det kommer att kunna hända igen är frågor som är betydligt svårare att besvara. Hur kan man titta på Förintelsen, vad är det som bör lyftas fram för att ge fruktbara insikter och djupare förståelse? I följande avsnitt kommer Baumans och Bauers tankar och teorier kring Förintelsen att belysas utifrån deras ovan nämnda böcker *Auschwitz och det moderna samhället* respektive *Förintelsen i perspektiv*.

Många vill betrakta Förintelsen som något oförklarligt och styrt av onda krafter. Hur argumenterar man för en sådan ståndpunkt? Enligt Bauer var det mänskliga handlingar som låg bakom, liksom det är i alla situationer. Om en människa utför en handling är denna indirekt en mänsklig handling vilken då även kan utföras av någon annan oavsett om den är god eller ond.³⁰

Vad som måste förstås och som vi enligt Bauman vägrar att erkänna är att Förintelsen inte kan betraktas som någon motsats till den utvecklingsväg som vårt samhälle rider på. Bauman använder sig av en liknelse där han framställer samhället som ett mynt, där den ena sidan symboliserar det goda och den andra det onda. Dessa två är båda nödvändiga för att

²⁸ Bauer (2000), s. 32ff.

²⁹ Ibid. s. 39.

³⁰ Ibid. s. 32f.

utgöra myntet. Vi är så vana vid att enbart se den ena sidan av moderniteten med dess i våra ögon positiva utveckling och förmågor att vi blundar för den faktiska möjligheten av den andra sidan där även vi är kapabla att utföra sådana saker som Förintelsen. Bauman menar vidare att människan måste inse det faktum att dessa två sidor troligen aldrig kan existera utan varandra.³¹ Det som betecknas som ont och mordiskt är med andra ord något nödvändigt. Även Bauer menar att det vi kallar ont hör mänskligheten till. Han anser att ”det fasansfulla med förintelsen är inte att den avvek från mänskliga normer. Det fasansfulla är att den inte gjorde det.”³² Blod hör historien till och är långt ifrån omänskligt. Folkmord bör betraktas som något *naturligt* vilket ändock kan bekämpas genom att stärka människans anti-mordiska böjelser. Av denna anledning är det viktigt att göra jämförelser med andra händelser i historien för att kunna klargöra relevansen av slutsatser. En händelse blir meningslös om den framställs som ojämförlig och ”utan tidigare motstycke”.³³

Bauer ställer sig kritisk till Baumans teori om att det var genom den tyska staten och det moderna samhällets byråkrati som Förintelsen ägde rum. Han anser nämligen att nazisterna själva vände sig emot staten och att den moderna Preussiska staten i själva verket var ett hinder för nazisternas ideologiska dröm. Exempelvis gick nazisterna emot det rådande samhällets legalistiska natur och spärrade rättssystemet för att undvika konflikter med handlingar av brottslig karaktär. Vidare var målet för att uppnå den utopiska drömmen att med judarnas förintelse utplåna två av det moderna samhällets onda element, kapitalismen och kommunismen.³⁴ Med andra ord har Bauman, enligt Bauer, missat det faktum att ”en anti-statlig ideologi kan vara precis lika effektiv när det gäller att fullfölja syften av folkmoordskaraktär som en ordinär statlig byråkrati”.³⁵

Bauman försöker ändå att påvisa hur Förintelsen är en del av vårt moderna samhälle och hur det var möjligt att den inträffade. Om detta säger han att vi måste inse att

[...] varje ”beståndsdel” i Förintelsen – alla de olika saker som gjorde den möjlig – var normal; inte ”normal” i betydelsen att vara bekant, [...] utan i betydelsen att stämma överrens med allt det vi känner

³¹ Bauman (1994), s. 29.

³² Bauer (2000), s. 58.

³³ Ibid. s. 55ff.

³⁴ Ibid. s. 99ff.

³⁵ Ibid, s. 99.

till om vår civilisation, dess vägledande principer, dess prioriteringar, dess inneboende syn på världen – och på de lämpliga sätten att uppnå såväl mänsklig lycka som ett fulländat samhälle.³⁶

Han refererar vidare till Raul Hilberg som menar att Förintelsen inte var en liten del av det tyska samhället som utmärkte sig från helheten utan Förintelsen var det organiserade tyska samhället i en av dess speciella roller.³⁷ Med detta är inte sagt att det tyska samhällets organisation avvek från övriga samhällen. Dock koncentreras ofta skulden för Förintelsen enbart på tyskarna som grupp, detta då det hävdas att det bara kunde hända i Tyskland, och eftersom vi inte är tyskar kan det inte hända oss. Enligt Bauer är detta sätt att se på det ett sätt att förtränga sin ängslan, ängslan över att det kan hända även någon annan stans.³⁸

Somliga förknippar Förintelsen med den antisemitism och de pogromer som judar utsatts för under århundraden. Bauman hävdar att skillnaden mellan Förintelsen och en pogrom är oerhört stor. En pogrom bottnar i känslor vilka manipulerats till ursinne vilket leder till ett ”antijudiskt pöbelvåld”³⁹ som saknar struktur. Den enda större pogrom som ägde rum under Nazitysklands styre var den som inträffade under Kristallnatten och som krävde ca 100 judars liv. För att åstadkomma samma resultat som tyskarna lyckades med under Förintelsen med samma metoder som man använde sig av under Kristallnatten så skulle det krävas runt 200 år. Bauman vill påvisa att utan det enorma byråkratiska maskineriet så hade det varit oerhört svårt att genomföra Förintelsen.⁴⁰ Byråkratin är med andra ord en av de faktorer som möjliggjorde denna. Dessa byråkrater som aldrig tidigare hade avlossat ett skott blev nu en del i det stora maskineriet och utförde, medvetet eller omedvetet, handlingar som ledde till miljoner judars död. Bauman menar att byråkraterna helt enkelt hade svårt att se de orsakssamband som deras arbete innebar; de såg inte de yttersta effekterna av sina handlingar. I *Auschwitz och det moderna samhället* tas liknelser upp med en vapenfabrik där arbetarna blir överlyckliga av en ny stor order som gör att de överlever och får betalt men samtidigt beklagar de sig över ett krig tusentals mil bort där folk dör med hjälp av de kulor och vapen som de själva tillverkat.⁴¹

³⁶ Bauer (2000), s. 30.

³⁷ Bauman (1994), s. 30f.

³⁸ Bauer (2000), s. 72.

³⁹ Ibid. s. 132.

⁴⁰ Ibid. s. 132f.

⁴¹ Ibid, s. 50f.

Bauer ställer sig något emot Bauman i det att han i dennes teori saknar vissa svar. Byråkratin kan förklara hur det var möjligt att genomföra Förintelsen, dock ger analyser av strukturen inte svar på frågan varför byråkrater skickade människor i döden.⁴² Till skillnad från Bauman anser Bauer att antisemitismen i högsta grad var en avgörande faktor till att Förintelsen ägde rum. Den må inte ha yttrat sig som under tidigare fall, där politik, religion och ekonomin spelat in, utan för nazisterna var det en ren ”abstrakt antisemitisk ideologi inom ramen för biologisk rasism”.⁴³ Kriget nazisterna förde var nytt av sitt slag, det var ett krig där främsta fienden var judarna och nytt med detta var ett folkmord som övergick i förintelse.⁴⁴

Ett försök till svar på de frågor Bauer är ute efter kan ses i det fenomen Bauman benämner distansering. Med detta fenomen vill Bauman påvisa att det är helt olika saker att ge order om att exempelvis lasta ombord en bomb på ett flygplan och att stå för tillverkningen av samma bomb. I det första fallet kan man hävda att den som ger ordern kanske inte har en tydlig bild av vad som kommer att hända med denna bomb. I det andra fallet är samma kunskap helt överflödigt för att denna lagerarbetare ska kunna sköta sin uppgift klanderfritt. Genom att dela upp tillverkningsprocessen och distansera de enskilda uppgifterna från varandra och från produktens avsedda syfte blir frågan om skuld och ansvar nästintill omöjlig att besvara.⁴⁵

En annan aspekt av fenomenet distansering är något som Bauman kallar ”ersättningen av moraliskt ansvarstagande med tekniskt”.⁴⁶ I en ren linjär orderhierarki är varje person ansvarig inför sin omedelbare överordnade. Dennes godkännande är givetvis viktig för personen, men han är fortfarande medveten om vad följderna av hans handlingar blir. På så sätt ställs personen konstant i en situation där han väger vikten av den överordnades välvilja mot uppgiftens konsekvenser. Detta kan resultera i en konflikt då personen kanske anser att den överordnade överskridit sin kompetens genom att ge en viss order som personen anser vara moraliskt oacceptabel. Alla dessa konflikter försvinner mer eller mindre när man ersätter den linjära orderhierarkin med en funktionell uppdelning och separering av uppgifterna. ”Tekniskt ansvar skiljer sig från moraliskt ansvar genom att det bortser från att

⁴² Bauer (2000), s. 46.

⁴³ Ibid. s. 44.

⁴⁴ Ibid. s. 44.

⁴⁵ Bauman (1994), s. 146f.

⁴⁶ Ibid. s. 144.

handlingen är ett medel för något annat än sig självt.”⁴⁷ Resultatet som oundvikligen följer är att när kopplingar till handlingen försvinner så blir byråkratens eget arbete ett mål i sig och inte ett i ett led som leder till något annat.

Även om Bauman hävdar att byråkratin var nästintill minutiöst planerad och genomförd hävdar Bauer att den trots allt genomsyrades av ineffektivitet. Det fanns utrymme för individuella att manövrera för egen vinning vilket kunde kollidera med det från början planerade. Vidare kan nazisternas system ej heller ses som kostnadseffektivt, då de människor som dödades hade bidragit mer till ekonomin genom arbete i samhället.⁴⁸

Vad som är viktigt att nämna i detta sammanhang är att Bauman poängterar att den moderna byråkratin inte måste resultera i Förintelsen eller att den på något sätt var den enda orsaken till dess uppkomst. Han hävdar att:

den byråkratiska kulturen som manar oss att se samhället som något som ska administreras, som en samling ”problem” att lösa, som en ”natur” att ”kontrollera”, ”behärska” och ”förbättra” eller ”omskapa”, som ett legitimt föremål för ”social ingenjörskonst”, allmänt uttryckt som en trädgård som ska planteras om med maktmedel hållas i det skick som planerats [---] var den atmosfär i vilken idén om Förintelsen kunde formuleras, sakta men säkert utvecklas och fullbordas.⁴⁹

Faktum kvarstår att Förintelsen utspelade sig i ett samhälle som vi gärna vill anse var modernt och där sådana händelser inte borde kunna inträffa. Folkmord har funnits så länge människan har haft en historia och Förintelsen är på många sätt bara en i raden av dessa. Som Bauer poängterar är Förintelsen inte *hittills* unik på grund av nazisternas brutalitet. Mord och brutalitet hör till historien och är inget nytt. Därmed skulle historien bli irrelevant om det hävdas att vi ej kan förstå nazisternas mordiska uppsåt.⁵⁰ Förintelsen hade dock vissa särdrag som skiljer den ifrån andra folkmord och dessa drag är tydligt färgade av modernitet enligt Bauman. Hade det moderna samhället misslyckats i och med att Förintelsen tilläts hända? Bauman vill mena på att det egentligen var precis tvärt om. De särdrag som skiljer Förintelsen från andra folkmord visar på att det moderna samhället inte på något sätt hade en

⁴⁷ Bauman (1994), s.148.

⁴⁸ Bauer (2000), s. 71f, 94.

⁴⁹ Ibid. s. 42.

⁵⁰ Ibid. s. 36f.

passiv roll i Förintelsen och det är inte genom dess svaghet och oduglighet som man misslyckades utan genom en direkt påverkan som man lyckades.⁵¹ Bauman menar på att:

[---] Förintelsen var lika mycket den moderna civilisationens produkt som dess misslyckande. Likt allting annat som utförs på ett modernt – rationellt, planerat, vetenskapligt präglad, fackmannamässigt, effektivt styrt, samordnat – sätt, överträffade Förintelsen alla händelser som man menade var dess premoderna motsvarigheter, ställde dem i skuggan och avslöjade dem som primitiva, oekonomiska och ineffektiva i jämförelse.⁵²

Förintelsen var en naturligt överlägsen prestation precis som en fabrik idag är naturligt överlägsen en hantverkarens verkstad eller en modern gård naturligt är överlägsen sin tidigare motsvarighet.⁵³ Det i sanning moderna folkmordet är annorlunda jämfört med sina föregångare. Bauman påstår att tidigare folkmord hade som syfte att bli av med en motståndare. I det moderna folkmordet räcker inte detta utan målet och syftet är i detta fall att skapa ett samhälle som är radikalt annorlunda och bättre.⁵⁴ Även Bauer ställer sig bakom detta som unikt för Förintelsen, dock utan att benämna det som ett *modernt* folkmord. Han menar att syftet hade en universell karaktär. Andra folkmord har varit geografiskt begränsade. Nazisterna hade även som mål att fullständigt förinta. Förintelsen var en extrem form av folkmord, dock syftar det extrema ej på offrens lidande. Offrens lidande här var inte större än det för offer från andra folkmord. Bauer menar att ”den ideologiska, globala och totala aspekt som präglade folkmordet på judarna [...] gör den utan motstycke.”⁵⁵ Bauer vill dock tillägga ytterligare skillnader från tidigare folkmord i det att han betonar syftet med Förintelsen som icke-pragmatiskt och irrationellt. Andra folkmord har haft bakomliggande syften som politisk utbredning och ekonomisk konkurrens, men nazisternas syfte bakom folkmordet är grundat på fullständiga myter och icke-pragmatisk ideologi. Dock genomfördes folkmordet med pragmatiska och rationella metoder. Detta irrationella bakomliggande syftet ihop med det universella målet är några av de företeelser som gör Förintelsen *hittills* unik.⁵⁶

⁵¹ Bauman (1994), s. 132.

⁵² Ibid. s. 132.

⁵³ Ibid. s. 131f.

⁵⁴ Ibid. s. 135ff.

⁵⁵ Bauer (2000), s. 64ff.

⁵⁶ Ibid. s. 61ff.

Bauman försöker förtydliga den nazistiska utopin genom att likna den vid en trädgårdsmästare och dennes vision. Precis som när man sköter och planerar den fulländade trädgården så ser man i sina tankar en bild av hur allting skall vara. Allt som inte passar in i denna bild som exempelvis ogräs måste dö, inte så mycket för att det är ogräs utan för att det förstör den vackra och välordnade bilden av den perfekta trädgården. Den moderna kultur som vi lever i idag är en trädgårdsmästares verk och hela samhället är uppbyggt enligt dessa direktiv. Om den perfekta trädgården skall uppnås så måste ogräs bekämpas och detta är inte en destruktiv verksamhet utan tvärt om en konstruktiv sådan. Bauman vill göra gällande att Hitlers offer inte dödades för att man ville kolonisera områden som de bodde på utan för att de inte passade in i den bild av samhället som Nazityskland hade satt upp.⁵⁷ Judarna kunde helt enkelt inte omskolas utan: ”[...] måste elimineras på grund av sitt genetiska eller idémässiga arv – på grund av en naturlig mekanism, motståndskraftig och immun mot kulturell förädling.”⁵⁸

Att eftersträva den utopi som omnämns ovan, med ett universellt mål leder enligt Bauer till massmord.⁵⁹ Byråkratins betydelse för detta är dock mindre kontroversiellt, tvärt om:

[...] för förintelsens del är betydelsen av byråkratin och andra sådana faktorer som delar av de moderna strukturerna samt betydelsen av den inverkan ekonomiska, sociala och politiska kriser hade allmänt godtagna. Men utan vägledande ideologisk motivering och rättfärdigande skulle massmord i allmänhet och uppsåtet att utplåna det judiska folket i synnerhet ha varit otänkbara. Ideologin är av central betydelse.⁶⁰

Bakgrunden till den nazistiska utopin är en ideologi av antisemitiskt slag, vilken Bauer, som ovan poängterats, anser vara allt för viktig för att negligeras.⁶¹ Den nazistiska antisemitismen visade sig på ett mindre uttalat sätt än vad som kanske ofta tros. Judar sågs som en mindre icke-tysk impopulär grupp. Dock var detta ej unikt för Tyskland, i Östeuropa var dessa stämningar ännu starkare. Det var istället eliten i nazistpartiet som såg dem som ett större hot mot ariska släktet och deras utopi. Vidare hävdar Bauer att Hitler själv och hans

⁵⁷ Bauman (1994), s. 135ff.

⁵⁸ Ibid. s. 137.

⁵⁹ Bauer (2000), s. 61.

⁶⁰ Ibid. s. 60.

⁶¹ Ibid. s. 61.

ledarskap drev de andra vidare till mordiska inställningar.⁶² Många antisemitiska föreställningar som inbegreps i nazismen hade tagits över från kristna sådana, vilka utvecklats sedan århundraden. Dock avvisades den kristna teologin. Ett exempel på en föreställning som nazisterna övertog från kristna var att det fanns en judisk sammansvärjning om att styra världen. Judarna sågs av vissa kristna som djävulen, en tanke nazisterna byggde vidare på. Vidare förenade nazisterna sin antisemitism med socialdarwinismen⁶³ och använde denna som en logisk följdhandling till det föregående.⁶⁴ Eliten i Nazityskland godtog ledarskapet och ville bli en del av utopin, en del av de främsta inom områden som det forskades på. Folket i de lägre samhällsskikten ser upp till eliten och vad de har att säga vilket gör de lätta att manipulera.⁶⁵

Den totalitära regimen var dock inte så totalitär som många tror. Genom protester från bland annat tyska kyrkor stoppades officiellt mord på handikappade, och borttagandet av krucifix i skolor, vidare fick protesterande tyska kvinnor sina judiska män tillbaka 1943. Något annat som talar emot det extremt totalitära är att de som motsade sig den nazistiska politiken, exempelvis vägran att delta i mord, ej straffades med varken fängelse eller avrättning som flera annars skulle kunna tro.⁶⁶

Förintelsen inträffade för mer än ett halvt århundrade sedan och då den generation som upplevde den direkt mer eller mindre har dött ut, riskerar dess omedelbara resultat i form av offer att försvinna. Men Bauman understryker tydligt att vi måste inse det faktum att de kännetecknen som en gång möjliggjorde Förintelsen inte alls har bleknat bort och försvunnit utan i allra högsta grad fortfarande finns levande än idag. I och med att de inte har försvunnit så har inte heller Förintelsens *möjlighet* försvunnit. Att inte beakta detta och tro att vi idag är visare och fördömer våld, grymhet och omoral kan vara oerhört farligt. Att illdåd än idag sker runt om i världen bland ”inte särskilt civiliserade” och ”andligt avlägsna folk” kanske kan förklaras bort med att vi i vårt samhälle är mer utvecklade, men då får man tänka att 1941 var det ingen som kunde förutse Förintelsen eller ens greppa tanken på att

⁶² Bauer (2000), s. 46ff.

⁶³ Socialdarwinism säger att det finns mänskliga *raser*. Dessa för en kamp om tillvaron i vilken den bäst lämpade överlever. De som är sämre kommer genom naturligt urval att slås ut vilket gynnar rasens utveckling. Den starkare är den bättre och har en moralisk rätt, nästintill plikt, att härska över och om nödvändigt förgöra den andre.

⁶⁴ Bauer (2000), s. 58ff.

⁶⁵ Ibid. s. 51.

⁶⁶ Ibid. s. 53.

något sådant kan inträffa. Idag är det återigen otänkbara men det vi vet idag är att även ”det otänkbara måste tänkas”.⁶⁷ Bauer fortsätter att diskutera detta och menar att vi måste se Förintelsen som en varning. Likt Bauman hävdar han att likvärdiga händelser är möjliga även idag. Förintelsen var inte oförutsägbar, utan skulle ha kunnat förhindras av exempelvis andra västmakter. Men hade den inte inträffat hade vi inte heller kunnat säga att den undveks.⁶⁸ Förintelsen bör ingå i en analys av ett varningssystem. Bauer uttrycker härtill följande:

”Moderat” social utfrysning av en utpekad grupp eller ”moderat” ogillande av en minoritet kan mycket väl leda till massmord när en politisk elit som fått makten vill undanskaffa den utpekade gruppen, förutsatt att intelligentian identifierar sig med den politiska eliten och den regim som upprättats av eliten, också utan att vara ideologiskt övertygad om att mordandet är berättigat.⁶⁹

Det var inte enbart Förintelsens massmord som hade en elit bakom planer och genomförande av massmord, utan eliter fanns även bakom folkorden på tutsier och ohyggligheterna under Pol Pot-regimen för att nämna några exempel.⁷⁰

Vi är alla tänkbara offer, tänkbara gärningsmän, tänkbara åskådare. När det gäller Rwanda [...] och andra ställen är de flesta av oss åskådare, som hittills inte har lärt mycket av det förflutna. Förintelsen är en varning.⁷¹

Detta citat påminner oss om vikten av att fortsätta de diskussioner kring hur och vad vi kan lära av historien. Vi får aldrig slappna av och tro att vårt civiliserade samhälle skulle vara helt förskonat från de mekanismer som låg bakom de hemskheter som utspelade sig under andra världskriget.

2.3 Diskussion kring Forum för levande historia

Som nämnt i syftet är det av stor vikt att granska det som staten, i detta fall Forum för levande historia, anser att lärare bör känna till och förmedla till eleverna. Redan vid

⁶⁷ Bauman (1994), s. 127

⁶⁸ Bauer (2000), s. 32.

⁶⁹ Ibid. s. 53f.

⁷⁰ Ibid. s. 54.

⁷¹ Ibid. s. 83.

forumets bildande var meningarna delade kring dess roll och funktion. Det som gav upphov till den här uppsatsen var i första hand diskussionerna kring frågorna i enkäten *En undersökning OM LÄRARES erfarenheter av och uppfattningar kring undervisning OM FÖRINTELSEN*. Diskussionerna som syntes i massmedia rörde främst frågorna som bestod av detaljkunskaper om Förintelsen. I en artikel på *DN.se* står det bland annat att Ulf Bjereld, som är professor i statsvetenskap, menar att frågorna inte mäter någon djupare förståelse. Han anser att lärare även utan dessa kunskaper kan förmedla kunskaper om Förintelsen på ett inlevelsefullt sätt. Vidare anser historieprofessorn Sverker Oredsson, i samma artikel, att kunskapsbrister bör lyftas fram, men ej enbart rörande Förintelsen utan även i fråga om fler händelser under 1900-talet.⁷²

I *Sydsvenskan* noterar Fredrik Persson, doktorand i historia, att kunskapsfrågorna rörande Förintelsen utgör en mycket liten del av hela undersökningen, samt att frågorna är besvärliga och fokuserade på detaljer. Ironiskt påpekar han att historieundervisningens syfte som tur inte är att förbereda elever och studenter för ett Förintelsens Trivial Pursuit. Vidare anser Persson att reaktionen av resultatet över kunskapsfrågorna är överproportionerade, bland annat med tanke på att det enbart var en tiondel av respondenterna som undervisade i historia på högstadiet eller gymnasiet samt att det fanns andra resultat i rapporten som är minst lika uppseendeväckande. Slutligen kritiserar Persson hela Forum för Levande historia som institution i det att han frågar sig om den över huvud taget fyller sin funktion när de anser att lärares kunskaper är så dåliga, samtidigt som det är de själva som stått för upplysningsverksamheten kring Förintelsen det senaste decenniet.⁷³ Persson är inte ensam om att kritisera Forum för levande historia som helhet, 457 personer, historiker, sociologer, statsvetare med flera har skrivit under en uppropstext mot *statlig kampanjhistoria* vilken publicerades på *DN.se* 2/4 2008. Undertecknade är oroade över att *Levande historia* blir allt mer regeringsstyrd och används som en ideologisk kampanj, där den sittande regeringen bestämmer hur historien ska tolkas och vad som är gott och ont. Yttrandefrihet och tolerans för avvikande åsikter är en viktig del av demokratin som genomsyrar skolan, men detta hotas när regeringen bestämmer hur historien ska tolkas och användas för gymnasieeleverna.⁷⁴ I *PI Vetenskapsradions Historiska klubben*, hörs 23/11 2007 Max

⁷² *DN.se*, <http://www.dn.se/nyheter/sverige/lararenkat-om-forintelsen-far-stark-kritik-1.665537> (2009-03-24).

⁷³ *Sydsvenskan.se*, <http://sydsvenskan.se/kultur-och-nojen/article359331/Fragor-vacker-fragor.html>, (2009-03-24).

⁷⁴ *Upprop mot statlig kampanjhistoria*, <http://www.historieuppropet.se/> (2009-03-31).

Andersson, riksdagsledamot för miljöpartiet, som även han tycker att *Forum för Levande historia* är för mycket styrt av politiker. Han anser att forumet bör läggas ner, och om inte bli mer fritt och ostyrt. Enligt Andersson är det politiker som väljer vad som ska kommas ihåg och vad som ska glömmas. Vi måste höja blicken och se att även demokratier inte har helt rena händer, bland annat så terrorbombades civilbefolkningen i Tyskland för att försvara demokratin. Eskil Frank, chef för *Forum för levande historia*, menar att uppdraget för forumet är just att jobba med brott mot mänskliga rättigheter, vilket de gör. Terrorbombningen i Tyskland faller under krigsbrott, vilket inte är vad myndigheten ska syssla med.⁷⁵

Alla kritiska röster anser dock inte att *Forum för levande historia* bör läggas ned. Lars Arne Dagsäng, moderat, anser däremot i programmet i *P1* att forumet ska göra mer. De borde utöka sin verksamhet och göra fler kopplingar till Sverige och svenska ungdomar i det material som lyfts fram, så att dessa kan känna igen sig. Målet, enligt Dagsäng är att få bort våld och rörelser som står för våld. Han menar att vi måste diskutera olika former av våld och mörka sidor hos alla.⁷⁶

Generellt vad rör debatten angående *Forum för levande historia* så ser Frank positivt på denna, då det innebär att många bryr sig och anser att det är viktiga frågor. Vidare menar han att forumet ska ta utgångspunkt i negativa händelser, men att de inte kan syssla med allt, utan måste göra ett urval. Viktigast är att titta på de bakomliggande mekanismerna för att fylla ett pedagogiskt syfte och få ungdomarna att förstå att detta kan hända oss om vi inte tar det på allvar. Klas Göran Karlsson, professor i historia och med i styrelsen för *Forum för levande historia*, menar dock att det ena folkmordet inte behöver utesluta det andra. Traditionell historia innebär just att se på unika händelser, i detta fall som slutat i folkmord. Det handlar om att hitta likartade faktorer och processer som ligger bakom folkmorden för att sedan titta på vad som hänt efteråt och varför det diskuteras idag. Karlsson ser positivt på *Forum för levande historia*, då det är viktigt att de bedriver nutidsforskning. De stora frågorna kring 1900-talets historia handlar just om nazismen och kommunismen. Diskussionerna kring huruvida forumet är färgat av politikerna ser Karlsson inte som något

⁷⁵ P1, *Vetenskapsradion – Historiska klubben*, <http://www.sr.se/cgi-bin/p1/program/amnessida.asp?programID=406&Nyheter=1&grupp=4632&artikel=1732440> (2009-03-31).

⁷⁶ P1, *Vetenskapsradion – Historiska klubben*, <http://www.sr.se/cgi-bin/p1/program/amnessida.asp?programID=406&Nyheter=1&grupp=4632&artikel=1732440> (2009-03-31).

problem. Han menar att historia i sig är ett politiskt ämne och att det handlar om att lära sig bemästra det då vi konkurrerar med andra politiska och ideologiska intressen. Även Frank ser politikernas roll som mindre problematisk, enligt honom är forumet inte ideologiskapande, men ser vi till skolans värdegrund som säger att eleverna ska fostras till demokratiska medborgare med tolerans och mänskliga rättigheter, så är forumets uppgift inte så konstig.⁷⁷

⁷⁷ P1, *Vetenskapsradion – Historiska klubben*, <http://www.sr.se/cgi-bin/p1/program/amnessida.asp?programID=406&Nyheter=1&grupp=4632&artikel=1732440> (2009-03-31).

3 Analys

De tre utvalda texterna som ligger till grund för denna uppsats presenteras nedan under enskilda huvudrubriker under sina respektive titlar. Den hermeneutiska metoden som valts att appliceras under analysen ger en möjlighet till friare tolkning. Tanken är att försöka utröna vad en läsare kan uppfatta både direkt och indirekt vid arbete med texterna. Texten som presenteras under 3.3.1 tillhör ej det material som skall analyseras utan har tagits med för att ge läsaren en bakgrund och motivering till frågornas utformning i enkätundersökningen.

3.1 ...om detta må ni berätta...

... om detta må ni berätta ... beställdes 1998 av Regeringskansliet som ett led i den informationsinsats kring Förintelsen som initierades av Göran Persson 1997 under benämningen Levande historia. I bokens efterord står att läsa om denna informationsinsats:

Syftet är att med utgångspunkt från Förintelsen under andra världskriget ta upp frågor om medmänsklighet, demokrati och alla människors lika värde. Genom kunskap och debatt kan vi motverka att något liknade inträffar igen. Förintelsen måste vara en ständigt ringande varningsklocka om vad som kan hända om vi inte håller debatten om demokrati och människovärde vid liv.⁷⁸

Titeln *... om detta må ni berätta ...* kommer från ett citat ur Bibeln, Joel 1:2-3, ”Har något sådant skett förut i era dagar eller i era fäders dagar? Nej, om detta må ni berätta för era barn [...]”.⁷⁹ Bakom boken står författarna Stéphane Bruchfeld, idéhistoriker, och Paul A. Levine, historiker, vilka båda tidigare skrivit om Förintelsen.

3.1.1 Bokens disposition

Boken följer en viss kronologi och är indelad i teman under rubrikerna *Förord, Inledning, Barn som försöksdjur, Introduktion, Judiskt liv före kriget, Förföljelse, Getton bildas, Deportation, Folkmorden inleds, Motstånd och undsättning, Åskådare samt Lärdomar? I*

⁷⁸ Bruchfeld & Levine (1998), s. 82.

⁷⁹ Ibid. s. 84.

texten har författarna gjort avbrott för att redogöra kronologiskt för vad som hände från och med år 1919, 16 september (då ”Adolf Hitler går med i det Tyska Arbetarpartiet”⁸⁰) till 1945, 7-8 maj då Tyskarna kapitulerade. Genomgående finns autentiska foton och bilder illustrerade av bland annat ögonvittnen ofta med långa bildtexter. Vidare lyfts många citat ur brev och rapporter skrivna av ögonvittnen fram.

3.1.2 Bokens innehåll

I förorden säger författarna att då de höga siffrorna som betecknar antal döda lätt kan bli abstrakta försöker de lyfta fram namn och ansikten i boken, vilket ska påminna om att bakom varje tal fanns en älskad person. Dock läggs även mycket fokus på årtal och siffror samt platser. Det är mycket detaljerat kring vad *nazisterna* och *tyskarna* gjorde, men mycket lite om varför eller hur de kunde göra detta. Under rubriken *Deportation* ställer författarna själva denna fråga:

Läkarna i Auschwitz gick efter en arbetsdag hem till sina fruar och barn som bodde i närheten av lägret. De kanske just hade skickat flera tusen barn och mödrar att dö. Hur var det möjligt för dem att månad efter månad göra detta och samtidigt av sina barn och fruar upplevas som snälla pappor och goda makar?⁸¹

Läsaren ges dock inget svar på denna fråga, istället lyfter de in en tysk ingenjör som svarar på varför han räddat judar:

Som barn hade han och några kamrater trakasserat en gammal judisk dam. [...] ”Min mamma sa till mig: ’Så får du aldrig göra. [---] På det här viset påverkade min mamma mig. Hon sa: ’Döm inte folk efter vad de har för yrke eller religion, utan efter hur de är som människor.’” Att hela svaret skulle ligga i uppfostran är kanske för mycket sagt, men det är en alltför viktig fråga för att inte tas på allvar.⁸²

Valet av författarna att lyfta fram vad den tyska ingenjören sagt kan antyda att de själva försöker ge ett svar på frågan de ställde i föregående citat, nämligen att de som utförde mord på judarna delvis gjorde detta på grund av sin uppfostran. Uppfostran är något socialt och skulle därmed innebära att Förintelsen kunde ha inträffat var som helst, om samma sorts

⁸⁰ Bruchfeld & Levine (1998), s. 9.

⁸¹ Ibid. s. 41.

⁸² Ibid. s. 41.

uppfostran ägt rum. Samtidigt antyder detta citat att nazisternas uppfostran faktiskt var unik jämförd med andra länders, då det faktiskt var just hos dem Förintelsen inträffade. Vidare vore det lätt att undvika något liknande i framtiden om vi skulle studera deras uppfostran. Men vad är det i så fall som ligger bakom en familjs sätt att uppfostra sina barn på? Det ovan skrivna kan även tolkas omvänt, att det fanns en brist på sådana människor som ingenjörens mor. Dock bör noteras att uppfostran som omtalas enbart är en av flera möjliga bakomliggande faktorer.

Bakgrunden till nazismen och dess ideologi presenteras i *Introduktionen* men ges föga utrymme (ca 200 ord). Det rasideologiska tänkandet i Nazityskland följer enligt författarna Hitlers egna tankar vilka återfinns i boken *Mein Kampf*. Författarna försöker ge en bild av situationen i Europa tiden före Nazityskland där socialdarwinism, antisemitism och rasbiologi beskrivs i korta drag. Hundratusentals steriliseringar i Europa och USA tas upp som enda exemplet av dessa idéers följder vid sidan om nazisterna vilka ”införde” rasbiologi och antisemitism som en nödvändig åtgärd för att rädda landet efter första Världskrigets nederlag.⁸³ Ovan nämnda ismer sägs ha lagt grunden för Förintelsen, och som en följd blev morderna på judar och zigenare därav ett ”resultatet av Hitlers och nazismens ideologi”.⁸⁴ Även om dessa bakomliggande ideologier anses vara av stor vikt ges de föga utrymme i boken. Om de tillhör de bakomliggande mekanismerna borde det då inte vara av intresse att ge dem en utförligare genomgång?

Judarna får störst utrymme i boken. Av 83 sidor är sju tillägnade andra utsatta under Förintelsen så som zigenare, homosexuella och handikappade. Övriga sidor fokuserar främst på judarna.

De som utför de omnämnda övergreppen benämns i början av boken som *nazisterna* för att sedan gå över till att mer och mer benämnas som enbart *tyskarna* och slutligen *man*. Ofta är det då nazisterna agerar utanför det ursprungliga Tysklands gränser som de benämns som tyskar, men inte helt konsekvent. Som exempel kan läsaren i början av boken följa den första tiden efter att Nazisterna tagit makten i Tyskland; *Nazisterna* fängslade ”asociala”

⁸³ Bruchfeld & Levine (1998), s. 4ff.

⁸⁴ Ibid. s. 7.

människor och *nazisterna* införde nya lagar. Då läsaren kommer fram till *Getton bildas* står det att *tyskarna* brände ner synagogor och att *tyskarnas* krav var mycket hårda.⁸⁵

Här kan noteras att många av judarna, de homosexuella, handikappade med flera även de var tyskar, likväl fanns flera tyska civila som inte var aktiva i själva dödandet, men detta omnämns inte i texten. Vad som framgår i text och bilder är att flest uppdrag rörande direkt kontakt och hantering av de oönskade utfördes av män. Civila tyska kvinnors och barns situation, samt de som ej var direkt delaktiga i Förintelsen berörs ej. Då dessa grupper ej finns representerade hamnar de underförstått i gruppen *förövare*, i samband med att författarna radar upp de aktörer under Förintelsen som historiker utgår ifrån, *förövare*, *offer* och *åskådare*. Med *åskådare* åsyftas nämligen i första hand de västliga demokratierna. Boken ger således en bild av att tyskarna som folk var förövare.⁸⁶

Avslutningsvis har riksdagspartiernas dåvarande partiledare och språkrör skrivit ner sina tankar kring Förintelsen. De anser det vara viktigt att sprida kunskaper om Förintelsen och att väcka frågor om allas rätt att vara olika, detta dels för att historien inte ska förfalskas och dels för att hindra att något liknande inträffar igen. Vidare bör kunskaper om Förintelsen även kunna bidra till reaktion mot främlingsfientlighet och rasism.

Generellt försöker författarna genom boken skapa en medkänsla. Genom de många vittnesskildringarna kan läsaren lättare känna empati för alla de offer som lyfts fram. Ihop med fokus på detaljer och vad som hände stannar denna bok vid en skildring av händelseförloppet under Förintelsen. Diskussioner eller försök till svar på varför och hur det kunde hända samt efterarbete, som exempelvis hur tyskarna hanterat Förintelsen i efterhand lyser med sin frånvaro. Även fakta kring Sveriges roll under Förintelsen är ringa. Hjälpinssatser som givits till judar nämns exempelvis genom att ge icke-svenska judar svenskt medborgarskap även att Sverige liksom flera andra demokratier inte hjälpte så många de skulle ha kunnat. Något utförligare om samarbete med Tyskland eller vad den anpassningspolitik⁸⁷ som omnämns en gång innebar ges inte.

⁸⁵ Bruchfeld & Levine (1998), 14ff.

⁸⁶ Ibid. s. 70.

⁸⁷ Detta nämns i förbifarten då boken tar upp en svensk kritiker av Nazityskland. Denne kritiker ”motsatte sig Sveriges anpassningspolitik”. s. 19.

3.2 SOU 2001:5 – Forum för levande historia

I följande text görs en analys av SOU 2001:5 med två utgångspunkter. Dessa presenteras under skilda rubriker. Den första har fokus på vad som framställs som viktigt att känna till om Förintelsen och hur den bör behandlas. Den andra fokuserar istället på de fakta som lyfts fram rörande Förintelsen.

3.2.1 Vad är viktigt och varför?

Kommittén för SOU 2001:5 lyfter fram demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter som en ram för forumet. Detta med utgångspunkt i Förintelsen. Inom dessa ämnen anser kommittén att Sveriges del bör uppmärksammas så väl som att man bör öka kunskaperna om människors lika värde. Genom att bland annat arbeta med kritisk reflektion och att väcka empati skall denna kunskap och dessa värden, som demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter, nås. Vidare bör studier av svenska myndigheters och opinionens ställning under andra världskriget kopplas till idag för att kunna belysa framväxten av odemokratiska rörelser så som nynazistiska.⁸⁸ Genom att knyta frågorna till Sverige kan vi bli berörda och se att det som till synes ligger långt bort även kan påverka samhället vi lever i idag.⁸⁹ Skall vi ta lärdom verkar kommittén anse att det som studeras i historien bör kopplas till dagens situation, inte enbart där det hände utan även till oss själva.

Kommittén menar att vi kan få svar på hur vårt förtryck som utövats gentemot romer under lång tid påverkar hur vi behandlar dem idag. Vi kan även få svar på hur svenska antisemitismen ser ut idag och huruvida Sveriges antisemitism underlättade nazisternas strävan.⁹⁰ Kommittén skiljer här själv ut romer från övriga samhället då de underförstått ställer icke-romer och svenska samhället bakom *vår* och *oss*. Vidare lyfter kommittén fram vikten av att forska mer kring romernas situation genom historien och fram till idag. Detta skulle kunna bidra med en form av stöd i bearbetningen av den situation som förföljelser och diskriminering lett till för romer och andra kringresande folk.⁹¹ Det är en minoritet som tros få hjälp genom denna forskning. Frågan kan dock ställas här till om inte forskning kring

⁸⁸ SOU 2001:5, s. 85f.

⁸⁹ Ibid. s. 105.

⁹⁰ Ibid. s. 105.

⁹¹ Ibid. s. 89.

diskriminering av en grupp även kan hjälpa en annan, icke kringresande? Även om det önskade syftet med ett Forum för levande historia är en form av öppenhet och främjande av demokratiska värderingar behandlas i detta fall detta folks historia slutet, och lärdomen därav likaså.

Folkmord och massakrer sägs vara det värsta brott som kan begås mot mänskligheten och kommittén anser att Forumet generellt bör behandla sådana i det förflutna samt risken för uppkomsten av nya. Samtidigt skriver de att Forumet dock inte har ansvar att fullständigt redogöra för de olika folkmord och massakrer som inträffat utan att syftet främst är att sprida kunskap om de bakomliggande mekanismerna.⁹² För att undvika attityder som leder till fördomar och felaktigheter anser kommittén att man bör utgå från individen, dennes liv och livssituation. Genom öppenhet och meningsfulla sammanhang kan vi lättare lära nya saker och ta till oss nya värderingar.⁹³ Detta kopplat till Förintelsen bör innebära att de enskilda individerna från olika sidor bör lyftas fram, både offer, förövare och åskådare.

Förintelsen skall vara en utgångspunkt för att problematisera frågor om demokrati, mänskliga rättigheter och tolerans. Kommittén poängterar detta genom att betona Förintelsen som ”början, inte slutet, på utmaningen att problematisera världen så som den speglas i vår svenska vardag.”⁹⁴ Frågan är dock om det räcker med att utgå från Förintelsen och att börja där för att förstå och problematisera det vi ser i världen idag. Mot kommitténs påstående kan ställas att svenska vardagen även påverkas av att Sverige dessutom måste ta ställning till saker som berör frågor i andra länder vilka har kopplingar mycket längre tillbaka i historien än andra världskriget.

Vidare noterar kommittén att för att förstå dagens Europa är det viktigt att känna till de totalitära staternas förbrytelser mot människor genom mord och tortyr av miljoner oskyldiga. Mest forskning i ämnet rör Nazityskland.⁹⁵ Är denna mer omfattande forskning en anledning till att just Förintelsen blivit utgångspunkten för att väcka frågor om demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter? Kommittén nämner ingen dokumentation kring andra icketotalitära regimer. Är det då inga andra som begått brott mot civila människor, i eller

⁹² SOU 2001:5, s. 89f.

⁹³ Ibid. s. 95.

⁹⁴ Ibid. s. 99.

⁹⁵ Ibid. s. 99.

utanför Europa? För att få en total förståelse för dagens Europa borde inte även övriga länders brott lyftas fram?

Enligt kommittén kan vi med utgångspunkt i Förintelsen diskutera förklaringar till aggressiva stereotypiseringar och vad som kan göra oss till offer. Åter betonas här att vi framför allt bör utgå från mekanismerna som låg bakom Förintelsen.⁹⁶ Med detta förstås att främsta fokus för att ge fruktbara kunskaper idag är att studera och lära om bakgrunden till Förintelsen, i de bakomliggande mekanismerna bör även studiet av hur människan fungerar i olika sammanhang finnas, detta för att förstå hennes agerande som förövare, offer och åskådare. Vidare menar kommittén att vi genom Förintelsen kan diskutera begreppet folkmord och dess orsaker och mekanismer mer generellt, varmed Förintelsen ses som en händelse jämförbar med andra. Dock anser de endast att nazismen som totalitärt system går att jämföra med andra totalitära sådana, som fascismen och kommunismen vilket innebär en ökad tendens att se Förintelsen som något som enbart kan hända andra, men inte oss, i vårt svenska demokratiska samhälle. Även om Tyskland i mellankrigstiden inte var en stark demokrati var landet inte heller en totalitär stat. Kommittén säger ändå att man med utgångspunkt i Förintelsen kan diskutera det moderna samhällets mörkaste sidor.⁹⁷ Vad de lägger i det moderna samhället framkommer inte. Fokus bör kanske inte ligga på att jämföra olika totalitära system utan på de bakomliggande mekanismerna som ligger till grund för dessa?

Kommittén anser att Forumet bör lyfta fram olika teorier om de behandlade händelserna.⁹⁸ Detta bör då även synas i den information som lärare och sedermera elever kommer i kontakt med. När det kommer till att ge en definition av Förintelsen vill kommittén själv inte ta ställning, ej heller om huruvida den är en unik händelse, dock anser de att definitioner är viktiga och bör införlivas i fortsatta samtal.⁹⁹

Slutligen kan kommitténs syn sammanfattas i vad de själva skriver att ”Utan att lära om Förintelsen (kunskapsmålet) kan vi inte lära av den (beteendemålet).”¹⁰⁰ De må inte vilja ta någon ställning till huruvida Förintelsen bör ses som unik, dock behandlas den

⁹⁶ SOU 2001:5, s. 100.

⁹⁷ Ibid. s. 100f.

⁹⁸ Ibid. s. 101.

⁹⁹ Ibid. s. 104.

¹⁰⁰ Ibid. s. 108.

genomgående i texten som unik i och med att den framställs som den enda händelse genom vilken vi kan uppnå det önskade värdena; demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter.

3.2.2 Den uttalade faktan

Kommittén menar på att eftersom Förintelsen till stor del påverkade FN-stadgan, FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna och FN:s folkmordskonvention så är Förintelsen en naturlig utgångspunkt i den moderna historiens kamp för de mänskliga rättigheterna.¹⁰¹

Det mest väldokumenterade fall där totalitära regimer mördat miljoners med människor är det som utspelade sig under Nazitysklands styre under Andra världskriget. Därför är detta en bra grund att utgå ifrån när man ska studera de mekanismer som låg bakom detta systematiska mördande. Förintelsen får inte under några omständigheter falla i glömska utan måste förbli ihågkommet så inte samma misstag upprepas igen. Nästan två tredjedelar av alla judar i Europa fick sätta livet till under de fåtal år som Förintelsen ägde rum. Över 90 % av de judiska barnen i Europa förlorade sina liv i bland annat koncentrationslägren. Men det var inte enbart judar som förföljdes av nazisterna, romer, utvecklingsstörda, Jehovas vittnen och även politiskt oliktankande fängslades och avrättades i många fall. Romerna är utöver judarna den fraktion som led proportionellt störst förluster under Nazityskland och i många avseenden präglas deras historia än idag av diskriminering, förföljelse och rasism.¹⁰²

Huruvida Förintelsen är en unik händelse eller inte är en svår fråga att besvara. Kommittén tar upp forskare som representerar båda sidorna och återger bådars argument. Bland annat utgår de från Svanberg och Tydén vilka i sin tur lyfter fram olika forskare och infallsvinklar. En av dessa är att Förintelsen kan ses som en unik judisk tragedi vilken omöjligt kan liknas vid något annat folkmord i historien och att det endast är judar som till fullo kan förstå vad de genomled under dessa år.¹⁰³

Att generalisera och jämföra skulle därmed hota att förringa den personliga och den judiska dimensionen av detta folkmord – Förintelsen är sedd i detta perspektiv unik och ojämförbar.¹⁰⁴

¹⁰¹ SOU 2001:5, s. 87.

¹⁰² Ibid. s. 99ff.

¹⁰³ Ibid. s. 102f.

¹⁰⁴ Ibid. s. 103.

Vidare noterar kommittén att Svanberg och Tydén säger att även om Förintelsen är unik i det avseendet att det aldrig kommer att kunna hända igen på ett identiskt sätt så kan händelser i framtiden inträffa på liknande sätt och därför är det viktigt att se Förintelsen som en varning inför det som komma skall.¹⁰⁵

Vid sidan om ovan nämnda forskare lyfter kommittén i utredningen även fram historikern Michael Marrus som är inne på samma bana. Han påstår att Förintelsen var unik på grund av det faktum att nazisternas rasideologi gick ut på att utrota hela den europeiska judebefolkningen och han vill även hävda att judarna var den grupp som proportionellt sett drabbades värst av alla. Detta i sig blir lite kontroversiellt då han drar en tydlig linje mellan judar och romer. Flera andra forskare vill tvärtemot påstå att romer till lika stor grad var offer för nazisternas rasideologi och proportionellt sett förlorade lika många människor som judarna.¹⁰⁶

Kommittén tar även upp forskare som likställer Förintelsen med andra folkmord. Exempel på andra folkmord som dessa hävdar faller inom samma ram är bland annat folkmordet på armenierna 1915 och på tutsifolket i Rwanda 1994.¹⁰⁷

En av punkterna som kommittén bakom utredningen anser är av vikt är anknytningen av Förintelsen till ett svenskt perspektiv. Att Sverige hade ett omfattande handelsutbyte med Tyskland under andra världskriget är en kontroversiell punkt. Frågor som utredningen lyfter upp är bland annat om nazisternas strävan att förinta judar och romer underlättades genom antisemitism i andra länder (exempelvis Sverige)? Hur ser situationen i Sverige ut idag? Hur behandlar svenskar romer efter kriget när den fulla sanningen av vad som har inträffat kommit fram i ljuset?¹⁰⁸

Sveriges närhet till Tyskland och de kulturella relationerna nationerna emellan gjorde att det fanns en del likheter i tankemönster under tiden för andra världskriget. Sverige hade också en rashygienisk debatt som florerade vid den här tiden även om utbredningen och

¹⁰⁵ SOU 2001:5, s. 103.

¹⁰⁶ Ibid. s. 103f.

¹⁰⁷ Ibid. s. 104.

¹⁰⁸ Ibid. s. 105.

tillämpningen av den skiljde sig stort från det som utspelade sig i Tyskland. Dock nämner inte kommittén något om att Sverige hade ett rasbiologiskt institut och internationellt uppfattades som något av ett föregångsland när det kom till forskning inom rasbiologi. Kommittén påpekar emellertid starkt att det i Sverige aldrig fanns någon större väletablerad nazistisk sympati och att nazismen aldrig lyckades infiltrera de stora svenska partierna. Opinionsmätningar utförda 1941-1948 visar på att en stor majoritet var för förbud mot både nazistiska och kommunistiska grupperingar samt att 77 % av befolkningen ville erbjuda danska judar fristad i Sverige 1943. Man lyfter upp det faktum att vid andra världskrigets slut så fanns det i Sverige omkring 13000 judar och flera tusen andra flyktingar från svårt drabbade länder.¹⁰⁹

3.3 En undersökning OM LÄRARES erfarenheter av och uppfattningar kring undervisning OM FÖRINTELSEN

Enligt Forum för levande historia var syftet med denna undersökning att ge underlag till att utveckla och förbättra lärarutbildningar.¹¹⁰ Enkäten innehöll 78 frågor, varav sju handlade om lärarnas kunskaper om Förintelsen.¹¹¹ Övriga frågor behandlade bland annat uppfattningar om skola och arbetsmiljö, erfarenheter av undervisning om Förintelsen samt förhållningssätt till ”det mångkulturella samhället”. Som ovan nämnt är det kunskapsfrågorna som är av intresse för denna uppsats, vilka utgörs av totalt sju stycken. Frågorna kommer nedan att behandlas separat. Varje fråga har kursiverats och efterföljs av en kort analys. Som ovan nämnt innebär detta ett aktivt tolkande där både eventuella underförstådda syften och direkta uttalanden diskuteras.

Vilken av följande läger byggdes huvudsakligen för att mörda judar? Härtill finns sju svarsalternativ att ta ställning till varav två är rätt (Chelmno och Treblinka). Det finns två alternativ som ej handlar om Förintelsen, vilket indikerar att författaren velat avleda respondenten. I och med att frågan tillåter flera svarsalternativ betyder detta att respondenten

¹⁰⁹ SOU 2001:5, s. 106f.

¹¹⁰ Forum för levande historia, *Frågor och svar om lärarenkäten* (elektronisk källa).

¹¹¹ Bilaga 1. Samtlig information inklusive citat rörande enkätens utformning som behandlas under denna rubrik är refererad till Bilaga 1 och kommer därmed inte noteras fler gånger med fotnoter.

förväntas känna till samtliga läger och skillnaden dem emellan, även de som ej finns med som alternativ.

Många tyskar deltog i de tyska styrkornas omfattande avrättningar av civila judar under Förintelsen. Om en person vägrade att delta i avrättningarna, vad skulle, enligt vad du vet, ha hänt med den personen? Respondenten ges fem svarsalternativ, från *avrättad* till att *inget särskilt skulle ha hänt*. Syftar författaren på att det även finns andra nationaliteter i de tyska styrkorna? Då författaren inleder med att skriva *Många tyskar* antas att det är en tysk som åsyftas vid den *person* som vägrade att delta. Vad som kan utläsas är att respondenten bör känna till förhållanden inom det nazistiska systemet och hur relationerna såg ut förövarna emellan.

Systemet med koncentrationsläger infördes kort efter Nazistpartiet tagit över makten i Tyskland. Det var inte bara judar som fängslades i lägren och det dröjde en tid innan judar fängslades enbart på grund av sin etniska tillhörighet. Vilket år skedde de första massarresteringar av judar på denna grund? Frågan visar att författaren lägger fokus vid kunskaper om Förintelsens utveckling. Respondenten bör veta var i tiden förändringar sker, då nazisterna trappar upp sina aktioner samt året då nazisterna kom till makten. Författaren ger nämligen en ledtråd då han skriver att ”det dröjde en tid innan judar fängslades enbart på grund av sin etniska tillhörighet”. Det första svarsalternativet är det året då nazisterna kom till makten, 1933, och rimligtvis bör då detta uteslutas som rätt svar. Författaren visar på att det fanns andra grupper som också omfattades av händelserna, dock läggs fokus på judarna.

Antisemitismen var en viktig fråga för det tyska Nazistpartiet. De hävdade att judarna hade för stort inflytande i Tyskland och att de utgjorde ett främmande raselement i den tyska befolkningen. Hur stor andel av den tyska befolkningen var judar (i den meningen att de tillhörde en judisk församling) 1933? Till denna fråga ger författaren sex svarsalternativ (vet ej inkluderat). Författaren anser det vara viktig kunskap att känna till proportionerna mellan de etniska grupperna, med tonvikt på judarna ställt mot det hot som nazisterna påstod att de utgjorde.

Hur stor andel av de judiska barnen i Europa dödades under andra världskriget? Svaret anges i procentintervall om 20, från 0 till 100. Att frågan är specificerad till antalet dödade barn visar att författaren har ett specifikt syfte med att lyfta fram denna grupp. Delvis bör respondenten ha kännedom om att även barn led svårt under Förintelsen, samt att antalet döda var ovanligt högt.

*Under perioden för nazityskland förföljdes och mördades romer (ibland felaktigt kallade zigenare). Detta folkmord har ett eget namn som används ibland. Vilket? Författaren särskiljer här detta folkmord från Förintelsen vilket tyder på att dömandet av romer inte inbegrips i Förintelsen (med stort F). Vidare kan noteras användningen av ordet *felaktigt*. Termen *zigenare* är en icke-romsk beteckning som inte sällan använts nedsättande. *Felaktigt* stämmer alltså inte utan borde snarare bytas ut mot *olämpligt*.*

*Den politiska förföljelsen av romer inleddes redan innan Hitlers maktövertagande och tilltog i omfattning och intensitet fram till ett fullskaligt folkmord. Romer som grupp var inte enhetlig, inte ens i nazisternas ögon. Vilken grupp av romer ansåg nazisterna vara den som vållade det Tredje riket störst problem? Återigen ser man att författaren använder benämningen folkmord istället för Förintelsen. Även noterbart är att det är en politisk förföljelse som det rör sig om. Ordvalet där fullskaligt står i kombination med folkmord indikerar att författaren menar att det finns någon form av rangordning när det kommer till folkmord. Opponenten ges fem svarsalternativ (*Vet ej inkluderat*) varav det rätta svaret är *Romer från blandäktenskap med icke-romer*. Denna fråga visar på att författaren anser det vara viktigt att känna till skillnaden mellan att helt och hållet vilja förinta, i detta fall judarna, enbart för att de var judar och att döda för att eliminera blandningar mellan olika folk.*

En generell uppfattning är att författaren i huvudsak efterfrågar detaljkunskaper hos lärarna.

3.3.1 En frågas syfte

I kapitlet *Kunskaper om Förintelsen* redogör Lange dels för resultaten av undersökningen rörande detaljfrågorna om Förintelsen och analyserar dessa och dels redogör han för sin egen åsikt angående vikten av dessa kunskaper hos lärare. I kapitlets inledning erkänner

Lange att det finns en problematik med att ”testa” kunskaper hos olika lärare. Han påpekar att ”få lärare kan bli bättre än vad den lärarutbildning samhället erbjuder dem möjliggör”.¹¹² Då skolan under de senaste 60 åren genomgått oerhört många förändringar har detta inneburit att även lärarutbildningen förändrats. En av frågorna som kontinuerligt varit uppe för diskussion är den gällande vikten av detaljkunskaper. Detta har även varit uppe för diskussion i samband med *Forum för Levande Historias* undersökning och är en av de aspekter som har kritiserats mest. Lange noterar att under undersökningens gång så har ett antal lärare hört av sig med kritik just på grund av vissa frågors detaljnatur. Nästan 2000 kommentarer har inkommit i samband med enkäterna där en stor andel av dessa innehållit denna kritik.¹¹³

Som försvar för detta menar Lange först på att i och med att han själv inte är historiker så har han till sin hjälp haft kontakt med flera etablerade historiker då han sammanställt frågorna. Därefter tar han upp exemplet Molotov-Ribbentropakten.¹¹⁴ Han vill visa på att för att ha en historisk överblick och ett perspektiv så måste man känna till vissa avgörande nyckelhändelser gällande ämnet i fråga. Om någon inte skulle känna till den ovan nämnda pakten menar Lange att det är omöjligt att ha en tillräckligt bra överblick av historien. Likaså om man inte känner till att pakten slöts 1939 och placerar den exempelvis året efter så har man inte tillräckliga kunskaper för att kunna förstå de olika händelseförloppen under krigets gång. I vissa fall anser han att exakta datum kan ha avgörande betydelse medan det i andra fall kan vara så att decennier har samma vikt.¹¹⁵

Gällande frågorna i sig som behandlar Förintelsen ger Lange få argument till varför just dessa frågor tas upp eller till vikten av dem. En fråga som dock motiveras tydligt är den som handlar om vad som hände med de som vägrade delta i avrättningarna av judar. Svaret på frågan som är att ingenting särskilt inträffande är intressant i sig då boken ... *om detta må ni berätta* ... menar på att omplacering av personen i fråga gällde.¹¹⁶ Detta alternativ fanns också med i enkäten men anses här vara ett felaktigt svar. Lange menar att detta är en av de

¹¹² Lange (2008), s. 58.

¹¹³ Ibid. s. 58. Författaren noterar själv denna inkomna kritik i sin rapport.

¹¹⁴ Molotov-Ribbentropakten är en ickeangreppspakt som Sovjetunionen slöt med Tyskland den 24 augusti 1939. Detta undertecknades av sovjetiske utrikesministern Molotov och hans tyska motsvarighet Ribbentrop och därav namnet på pakten.

¹¹⁵ Ibid. s. 58f.

¹¹⁶ Bruchfeld & Levine (1998), s. 46.

mest centrala frågorna när det kommer till att förstå folkmord i allmänhet och Förintelsen i synnerhet. Frågan behandlar vikten av personligt ansvar för de som utförde själva våldsdåden under Förintelsen och är en fråga som diskuterats flitigt under många år. Efterkrigsmyten om att förövarna inte hade några val eller att hemska saker skulle inträffa om de vägrade är just en myt och en ganska vanlig uppfattning i samhället idag.¹¹⁷

Lange drar en slutsats efter dessa frågor och de svar som insamlats som lyder följande:

Trots de reservationer mot vissa formuleringar i kunskapsfrågorna jag framfört i några fotnoter är jag benägen att dra slutsatsen att den lärarutbildning som våra respondenter genomgått inte i tillräcklig grad utrustat dem med kunskaper som är nödvändiga för att förmedla insikter om en av den moderna historiens viktigaste händelser till de unga generationerna.¹¹⁸

Lange går även in på problematiken kring undervisningen i historia både på lärarutbildningen och på grund- och gymnasieskolan. Han poängterar bland annat att historia inte är ett kärnämne på gymnasiet och därmed inte läses av alla. Även om Historia A lägger tonvikten på nutidshistoria så kommer denna kunskap alltså inte ut till alla elever. När det kommer till år 7-9 så ingår historia i SO-blocket och även om man fördelar timmarna jämnt får historia ca 3 veckotimmar vilket enligt Lange inte är tillräckligt. Vad gäller lärarutbildningen tar Lange upp det faktum att de lärare som utbildat sig sedan år 2000 endast genomgår en termin historia där de skall gå igenom hela världshistorien för att sedan ägna två terminer åt hur man förmedlar, rekonstruerar och uppfattar historia i forskning, detta varvat med uppsatsskrivning.¹¹⁹ Detta är oerhört intressant då lärarutbildningen på Högskolan i Kristianstad inte alls ser ut så utan istället ägnar två terminer till hela världshistorien och en termin till det övriga som Lange syftar på.

¹¹⁷ Lange (2008), s. 60.

¹¹⁸ Ibid. s. 62.

¹¹⁹ Ibid. s. 62.

4 Diskussion och slutsatser

Det finns många aspekter att diskutera utifrån analyserna gjorda under kapitel 3, men för att begränsa och anpassa efter en uppsats av detta slag har några punkter valts ut vilka presenteras under rubrikerna som följer.

4.1 Sveriges inblandning

Ett av de mål som finns uttalat från statligt håll är att det som studeras kring Förintelsen också skall kopplas till Sverige och att man ska kunna se på Förintelsen från ett svenskt perspektiv samt hur det kan kopplas till dagens situation. Sverige hade offentligt sett en neutral roll i själva kriget men ändå en roll.

... om detta må ni berätta ... har vissa inslag av Sveriges inblandning i kriget under Förintelsen. Dock är det mycket lite och snarare fokus på den hjälp de givit judar än på den politiska kontakten Sverige hade med Tyskland. SOU 2001:5 noterar förvisso att Sverige hade ett handelsutbyte med Tyskland, vid sidan av hur många judar och flyktingar som tagits omhand. Vidare tar den upp att det i Sverige fördes debatter kring raslära och antisemitism. Utbredningen av detta var långt ifrån den som utspelade sig i Tyskland och tillämpningen var obefintlig i jämförelse. De statliga partierna påpekar att nazistsympatier aldrig lyckades få något gehör i de stora partierna och att det i allmänhet inte fanns något större utbredd nazistisk sympatirörelse i landet i stort. Vad vi dock inte får reda på är huruvida rasismen hade någon större spridning under den här tiden. Skillnaden må vara hårfin men bör noteras. Det bör noteras att frågorna i enkäten inte alls berör Sverige när det kommer till fakta att känna till i anslutning till Förintelsen. Här finns med andra ord en motsägelse från statligt håll gällande vilken kunskap som är viktig att känna till för att uppnå målen ovan.

4.2 Romernas situation

När vi talar om Förintelsen tänker de flesta, enligt Svanberg & Tydén, på utrotningen av judar under Nazitysklands styre. Men även om judarna är den folkgrupp som i antal drabbades värst så fanns där andra som gick samma öde till mötes. Romernas situation är något som man från statligt håll vill uppmärksamma. Det skall läggas ner mer tid och resurser på att studera och lära mer om hur deras historia sett ut och hur de lever och behandlas idag.

Somliga forskares åsikt om att romer proportionellt sett drabbades i nästan lika stor grad av Förintelsen som judarna gjordes lyfts fram i SOU 2001:5. Intressant är dock att de oftast utesluts från själva Förintelsen genom att man har ett eget namn för förintelsen av romer, porrajmos, vidare får romer i ... *om detta må ni berätta* ... väldigt lite utrymme. Enligt vissa forskare definieras Förintelsen som den massutrotning av judar som ägde rum under andra världskriget. Denna definition stärks av Lange då han tydligt särskiljer folkmordet på romerna vilket går under det egna omnämnda namnet. Vidare nämner han inga andra grupper som blev mördade exempelvis utvecklingsstörda och homosexuella.

Man måste dock komma ihåg att det som romerna genomled under Förintelsen verkligen var ett fullskaligt folkmord, enligt Lange, vilket hade sin upprinnelse långt innan det fullskaliga nazimaskineriet satte igång i början av 40-talet. Romerna hade länge fått utstå en politisk förföljelse som till slut utmynnade i rena avrättningar.

Den skillnad som man kan se i det undersökta materialet mellan vad romer och judar genomled var att romerna inte alltid sågs som en enhetlig grupp. Judarna föll offer för att de just var judar, medan romerna föll offer av andra orsaker. Exempelvis var blandäktenskap mellan romer och icke-romer något som inte accepterades från nazisternas sida, enligt lärarundersökningen. Här kan man se hur enkäten lyfter upp en intressant fråga som behandlar just detta och inbjuder till vidare diskussion kring ämnet. Dock har Bauer mjukat upp synen på judar som offer enbart för att de var judar genom bland annat exemplet om de tyska kvinnorna som fick sina judiska män frisläppta efter protester.

Det mål som lyfts fram i det undersökta materialet om att utförligare studera romer och deras situation uppfylls till viss del, ett tecken på detta är just att enkäten har vissa frågor som uteslutande handlar om romer.

4.3 Förintelsens bakomliggande mekanismer som hur och varför det kunde hända?

Genom att studera Förintelsen ska vi kunna ta till oss kunskaper om denna tragedi och även förstå hur den kunde inträffa. Likaså skall studier inom ämnet främja förståelse om andra folkmord som inträffat under historien. För att åstadkomma detta krävs studier i de mekanismer som låg bakom och lade grunden till Förintelsen. Enligt flera av de ovan nämnda forskarna måste vi behandla Förintelsen som en del av något annat och även generalisera den för att den skall kunna bidra med kunskap kring andra folkmord och orsaker bakom dessa. De bakomliggande orsakerna var inte i någon mån enbart karakteristiska för Tyskland utan kunde hittas i flera andra länder i Europa. Frågan blir då varför det inträffade just där de gjorde och varför?

Antisemitismen är en av de faktorer som generellt anses vara en av hörnstenarna i Förintelsen, men i senare forskning har det varit ganska omdebatterat kring hur stor påverkan denna egentligen hade. Att antisemitismen existerade i Tyskland är ett faktum, men att antisemitismen florerade i flera andra länder, däribland exempelvis Sverige, och i många fall uttryckte sig mer extremt än i Tyskland är något mindre känt. Bauman är en av dem som menar på att antisemitismen visserligen hade en inverkan på Förintelsen men att den i sig aldrig hade kunnat ge upphov till det som inträffade. Han vill istället visa på att det är det byråkratiska maskineriet som möjliggjorde Förintelsen och det är på grund av den som antalet offer kunde bli så högt som det blev. Kritiken mot Bauman kommer från bland annat Bauer som tvärt emot hävdar att antisemitismen hade en mycket större roll. Det var tack vare antisemitismen som den tyska eliten lyckades få folk att tro på föreställningarna om en judisk sammansvärjning att ta över och styra världen. Nazisterna ville inte bara bli av med judarna utan de ville omskapa världen så att den blev som om judarna överhuvudtaget aldrig funnits. Bauer vill också just varna för tanken om att ställa upp universella mål och utopiska tankar för i slutändan så kan det leda till massmord.

Boken ... *om detta må ni berätta* ... återger på ett bra sätt vad som hände under Förintelsen sett ur ett personligt perspektiv. Vi får reda på mycket fakta och kan sätta oss in i de olika människornas färdigheter och lidanden. Men räcker det att berätta om Förintelsen för att vi ska lära oss om det? Och framför allt räcker det för att vi ska undvika att upprepa historien? Enligt SOU 2001:5 så gör det inte det. Förintelsen måste både enligt den och enligt forskarna analyseras för att vi ska förstå hur det kunde inträffa mitt i ett modernt Europa. Bauman vill, som tidigare noterat, att vi ska förstå att det som hände och de mekanismer som låg bakom det fortfarande finns i samhället idag. Bauer är inne på samma bana och menar också att vi måste förstå att det är mänskliga handlingar som ligger till grund för detta. För att vi då ska lyckas uppnå det mål som Forum för levande historia ställer upp så måste vi även studera förövarna, något som inte får mycket utrymme i ... *om detta må ni berätta*

Benämningen totalitära stater dyker upp väldigt ofta i SOU 2001:5. Intrycket man får är att det endast är dessa totalitära stater som kan begå de här brotten. Frågan är om man då inte blundar för verkligheten och ger våra elever en skev bild av den? Är vi säkra på att detta aldrig kan hända i Sverige? Ser vi till forskarna så vill de påvisa att det inte var något unikt med det tyska samhället som gjorde att Förintelsen ägde rum just där. Det som fanns då finns även idag. Tyskland var inte en totalitär stat från början och Bauer hävdar även att det fanns brister i den omtalade totalitära staten, vilken till och med gör den mindre totalitär. Ett exempel på detta kan vara den efterkrigsmyt som Lange själv noterar, vilken menar på att en soldat som vägrade delta i avrättningar skulle straffas eller till och med avrättas. Detta är som sagt en myt och det som egentligen inträffade var ingenting. Om det från statligt håll fokuseras på att enbart totalitära stater kan begå brott som Förintelsen blundar de för de bakomliggande mekanismerna de själva anser vara viktiga. I och med det blir det svårt att nå de önskade målen.

De flesta är överens om att det sätt som miljoner judar och andra grupper avrättades på under andra världskriget är något utöver det vanliga. Den organisationen som krävdes och opererade var enligt Bauman enorm och den byråkrati som höll den flytande var otroligt väloljad. Som nämnts tidigare så var det trots allt fortfarande människor som skickade andra människor mot sin död. Vi måste enligt forskarna komma ihåg att flera av de faktorer och förutsättningar som möjliggjorde Förintelsen lever kvar än idag och därför är det otroligt

viktigt att fokus i undervisning ligger på just detta. Bauman poängterar att det som utspelade sig i Nazityskland inte på något sätt var någon abnormitet eller ett snedsteg från den civiliserade väg som vi tror oss själva gå på. Det var tvärtom en följd av detta samma moderna samhälle. Förintelsens möjlighet har inte försvunnit och vi måste hela tiden se den som en varning av vad som kan hända. Även de uppsatta målen från statligt håll vill se Förintelsen som en varning. Byråkratin och uppdelningen av arbetsuppgifter samt distansering gjorde Förintelsen otroligt effektiv och än idag kan samma metoder användas inom multinationella företag för att effektivisera arbetet, men vi måste hela tiden tänka på konsekvenserna av det vi håller på med. Vi måste lära om oss själva genom att se hur människor var då annars är vi dömda att upprepa samma misstag.

Utifrån allt detta måste man ifrågasätta vikten av de frågor som enkäten riktad till lärare ställde. Vad för detaljer kring Förintelsen är viktigast att känna till för att kunna uppnå de ovan nämnda syften som finns uttalade från statligt håll? ... *om detta må ni berätta* ... är en bra informationsbok kring Förintelsens offer men är det tillräckligt för att ge en övergripande bild av hur och varför något sådant kunde inträffa? Att känna empati med de offer som råkade ut för fruktansvärda saker är förhållandevis viktigt men om vi ska uppnå ett syfte där vi ska sträva mot att aldrig hamna där igen så krävs nog mer.

4.4 Individ eller grupp?

Enligt det undersökta materialet sägs att empati bör väckas för att lära om människors lika värde, vidare att man bör lära om den enskilda människan för att kunna undvika fördomar och felaktigheter. Tittar vi i de fakta som lyfts fram så är det just den enskilda människan de utgår ifrån även för att väcka empati. I ... *om detta må ni berätta* ... får läsaren ta del av flera vittnesskildringar och individuella öden samt autentiska bilder vilka visar en del av de enskilda personerna som omtalas samt ohyggligheter. Dock är det enbart empati för offren som väcks och främst de judiska. Generellt när det kommer till individnivå så är det offren vi möter. Även i SOU 2001:5 är det mer fokus på offren, trots att det flera gånger poängteras att de bakomliggande mekanismerna är viktiga att studera för att få fruktbara kunskaper idag. Häri liksom i enkäten är det en mer kvantitativ fakta kring offren vi möter. Exempelvis anses det att vi bör känna till hur många judiska barn som dödades, vilket nämns i samtliga

skrifter och siffran på 90 % därtill. Vidare bör vi känna till att ca två tredjedelar av Europas judiska befolkning dödades.

Då förövarna behandlas sker detta ej på individnivå, utan som grupp. Här brister den fakta som från statligt håll producerats för att kunna uppnå de ovan nämnda målen om att lära känna de enskilda individerna. Förövarna omtalas ömsom tyskarna och ömsom nazisterna. Exempelvis sägs i enkätfrågorna att det var tyskar som deltog i avrättningarna. Även om förövarna underförstått oftast är män, behandlas över huvud taget inte andra civila, kvinnor och barn. Eftersom förövarna generellt kallas för tyskar finns en risk att hela tyska folket ses som förövarare i läsarens ögon, särskilt då åskådarna i ... *om detta må ni berätta* ... i första hand sägs vara andra västländer. Att inte se till alla individer som är inblandade innebär att inte heller se alla sidor av händelsen, vilket i sin tur gör det svårare att förstå och ta lärdom av händelsen. Hade de enbart skrivit nazister hade inte alla tyskar indirekt klassats som förövarare, vidare saknas fakta som behandlar efterkrigshanteringen där bland annat tyskarna själva kämpar för att få bort *förövarstämpeln*. Då läsaren oftast lämnas med en bild av tyskar som förövarare, utan vidare problematisering, skapas en risk att se dem samt förövarare i andra sammanhang med oönskad attityd vilket i sin tur kan motverka strävan att främja mänskliga rättigheter och tolerans.

Ser vi till Bauman och Bauer så ligger hos dem föga fokus på individnivå i bemärkelsen att väcka sympati. Fokus läggs istället på de fruktbara kunskaper som kan utrönas om hur och varför det kunde ske och vad det kan säga om oss idag. Även om teorierna bitvis skiljer sig åt görs ändå försök till förklaringar. Att Bauman och Bauer har olika uppfattningar ger insikten om att det bör finnas ytterligare teorier att lyfta fram om Förintelsen än de som presenteras i denna uppsats. Kanske kan informationsboken om Förintelsen i första hand ses som en bok tillkommen för att väcka just empati för offren, vilket skulle kunna skapa ett intresse att på egen hand söka vidare efter djupare kunskaper om hur och varför Förintelsen ägde rum. I enkäten kan man dock se en antydning om vikten av att känna till vissa delar som berör hur det såg ut inom den nazistiska organisationen. Dock är de undersökta texterna ej enstämmiga, som redan noterats under *Analys* så skiljer sig den fakta åt som försöker ta håll på myten om att hemska saker skulle inträffa om de vägrade att döda. Dessvärre lyser kunskaper om bakomliggande mekanismer med sin frånvaro när det kommer till detaljkunskaper rörande Förintelsen i enkäten.

Judarna må presenteras individuellt, men de framställs ändå ofta som en enhetlig grupp. Detta kan vara för att spegla den syn som nazisterna sägs ha på dem. Dock noteras det, särskilt i enkäten, att romer ej sågs som en enhetlig grupp av nazisterna. När man talar om Förintelsen åsyftar de flesta, enligt forskarna, morderna på judar, och ibland även romer. Likväl har folkmordet på romer fått ett eget namn vilket noteras i de fakta som lyfts fram från statligt håll. Här är inte de fakta som lyfts fram tillräckligt tydliga, det kan uppfattas som om Förintelsen och folkmordet på romer är separata händelser vilket gör att Förintelsen förbehålls judarna. I enkäten, som gjordes 2007, nämns inga andra än judar och romer, vilket ytterligare stärker föregående mening. Ser vi till forskarna återfinns ingen antydning om att fokus på gruppen, offren, är av värde att studera för att kunna undvika att något liknande inträffar igen. Stannar fokus vid vilka grupper som utsatts för lidande, eller vilka människor som ingår bland offer för Förintelsen finns en risk att det som kan bidra till svar om hur och varför det kunde hända samt att kunna motverka likande i framtiden och så främja demokrati, mänskliga rättigheter och tolerans hamnar i skymundan.

Med detta är inte sagt att kunskaper kring själva händelseförloppet och sympati för offren inte är av intresse. För att veta vad vi ska lära av och vad som kan hända om vi inte går vidare med analys och jämförelser är det viktigt att känna till detta. Dock får det inte stanna vid det här, för det är då som dessa kunskaper börja behandlas som ojämförbara vilket till slut gör dem, om vi ska lyssna till Bauer, irrelevanta.

4.5 Unicitet och förslutenhet

Generellt sägs det från statligt håll, enligt det undersökta materialet, att man i skolan skall lära sig om och känna till Förintelsen. Med utgångspunkt i Förintelsen ska vi kunna väcka frågor om demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter samt förhindra att det händer igen. Förintelsen skall ses som en varningsklocka och genom att lära om den förhindrar vi även att historien kan förfalskas. I och med att Förintelsen omtalas som enda namngivna händelse att känna till i kursplanen för historia inom grundskolan görs den indirekt unik. Dock framhäver de flesta forskare att man genom att se den som unik löper en risk att behandla den som en sluten händelse. En sluten händelse i sin tur framstår som ojämförbar vilket, enligt Bauer, gör den meningslös att studera. För att bidra med fruktbara kunskaper och lärdomar bör den ses som en öppen och jämförbar händelse. Dock är de flesta forskare överrens om att

Förintelsen kan ses som unik i den bemärkelsen att den aldrig kommer att upprepas identiskt, även att man kan se den som hittills unik med sitt, enligt Bauman och Bauer, universella syfte att helt omforma samhället som om Judarna aldrig existerat.

I SOU 2001:5 sägs att även andra folkmord ska studeras, dock ej i samma utsträckning som Förintelsen. Här ligger en antydning om att göra jämförelser, vilket enligt forskarna vid sidan om analyser är viktigt för att kunna lära och dra nytta av det som studeras. Dock får dessa andra folkmord och förbrytelser som omnämns så pass lite utrymme att det uppfattas som om Förintelsen är den enda händelse som kan ge fruktbara kunskaper nog till att främja demokrati, mänskliga rättigheter med mera. Andra händelser där rasism, mord och andra brott finns med upplevs inte vara av samma värde att studera. Detta kan leda till en förringning av andra händelser och därmed motverka syftet att främja demokrati och mänskliga rättigheter.

Då så mycket fokus hamnar på judarna även i förhållande till andra grupper som blev utsatta under Förintelsen finns en risk att vi fastnar vid jämförelser mellan lidande istället för att göra dagens och framtidens mål med större tolerans och främjande av mänskliga rättigheter och demokrati möjliga. I enkätundersökningen behandlas judar och romer separat, då det poängteras att folkmordet på romer går under ett eget namn. Räknas de inte in i Förintelsen? Judarna får därmed ensam utgöra offren för Förintelsen. Bauer noterar att det inte får komma dit, att studera vem som utsatts för mest lidande och unika grymheter.

Forum för Levande historia har förvisso givit ut mycket information efter att ... *om detta må ni berätta* ... utgavs i vilken det som här saknas kanske berörs.

4.6 Lärdomar

Genom denna undersökning finns flera saker att ta med sig. I samband med att studera Förintelsen bör man ha i åtanke att det finns flera olika teorier och analyser vilka försöker ge svar på frågorna kring hur det kunde hända och varför. Dessa bör alla lyftas fram i undervisning och även jämföras med andra händelser genom tiderna. Vidare bör man som lärare akta sig för att fokus enbart hamnar på lidande, då detta inte är vad som ger fruktbara kunskaper. Fokus på lidande riskerar även att det blir en jämförelse mellan lidande i olika

situationer. Regelbundna reflektioner bör göras över vad som är fruktbart samt över hur de olika grupperna och individerna presenteras för att undvika att någon negligeras eller ges en ställning som kan skapa negativa attityder.

Undervisningen i skolan när det kommer till Förintelsen ser säkerligen olika ut beroende på läraren men historieböckerna ger oftast en bild av de goda och de onda där man eftersträvar att fördöma nazisternas handlingar och visa på offrens lidande. Detta är givetvis en bild som bör finnas och komma fram i skolan, men samtidigt är den ganska begränsad om man vill gräva djupare i varför det hände och framför allt hur vi ska se till att det aldrig händer igen. Både Bauman och Bauer tar detta ett steg vidare och diskuterar Förintelsens roll i det mänskliga samhället. Bauer anser som tidigare nämnt att det i botten var mänskliga handlingar som låg bakom de fruktansvärda handlingar som inträffade och om en människa kan utföra något sådant kan en annan människa också göra detta. Likaså vill Bauman lyfta fram det faktum att Förintelsen inte på något sätt var något abnormalt som inträffade utan att det inträffade mitt i ett modernt Europa där ingen trodde att det kunde hända. Det var bara en annan sida av samma mynt som vi inte är vana att se. Genom att försöka få dessa insikter att lysa igenom i klassrummet kommer man en lång bit på vägen när det gäller att motverka att Förintelsen inträffar igen.

En annan ganska stereotyp bild som man stöter på i skolan är den att det var i Tyskland som Förintelsen inträffade och med den starka antisemitismen som fanns där vid denna tid så var detta något som var speciellt för Tyskland. Här skiljer sig Bauman och Bauer lite åt gällande hur stor roll antisemitismen hade för Förintelsen men båda är överrens om att försöker man trycka ifrån sig det faktum att Förintelsen kan hända en själv så är man dömd till att låta det hända igen. Judar har utsatts för pogromer och förföljelser under flera tusen år och det var ingen som trodde att något sådant som Förintelsen kunde inträffa mitt i Europa och ändå gjorde det. Idag vet vi att inte ens vi i västvärlden var förskonade och därför är det ännu viktigare att vara uppmärksam på de signaler som kan uppstå.

Det faktum att vi lever i ett modernt samhälle betyder inte på något sätt att vi är skyddade från hemskheter liknande Förintelsen. Bauman diskuterar utförligt just det moderna samhällets bidrag till Förintelsen. Att se Förintelsen som ett snedsteg från den fina raka väg som utveckling och modernitet innebär är att blunda för möjligheten till upprepning.

Förintelsen var på många sätt modernitet i sin effektivaste form. Man måste tänka på att Förintelsen inte bestod av blodtörstiga nazister som slog ihjäl judar var de än hittade dem. Som Bauman nämner så skulle denna metod krävt flera hundra år för att uppnå det resultat som nazisterna gjorde. Den effektiviteten, byråkratin och planeringen som gick in i Förintelsen är något som vi ser överallt idag. Många moderna företag använder sig av liknande organisation för att maximera sina vinster. Vi får aldrig tro att de sakerna som möjliggjorde Förintelsen dog ut efter 1945. De är i allra högsta grad levande och med oss än idag. Genom att föra fram detta i klassrummet kan man på ett bra sätt få eleverna att öppna ögonen för saker som sker i deras vardag idag och inte enbart fokusera på hur det var då. Kan de se kopplingarna och liknelserna som finns överallt omkring oss så kommer varningsklockan att ringa tydligare och inte dovare.

Varför Bauman och Bauer är viktiga för denna uppsats samt för ämnet i stort är att genom de så breddar man bilden av Förintelsen och tar den ett steg längre än vad allmänbildning innebär. Genom dem kan vi som lärare i klassrummet ge eleverna en mycket mer nyanserad bild där vi inte enbart har de goda mot de onda och där vi inte enbart diskuterar en händelse som hände för över 60 år sedan i ett annat land. Vi ger dem kopplingar till deras vardag som de kan relatera till och på så sätt förstärka det faktum att vi aldrig får glömma vad som hände eller för den delen blunda för tecknen som kan visa på att vi är på väg dit igen.

Den bild av Förintelsen som vi bland annat får genom ... *om detta må ni berätta* ... är en viktig del av det stora hela som måste tas upp i undervisningen. Men det är också *en del*. Genom att kombinera den med exempelvis Bauman och Bauer så vill vi mena på att bilden då blir betydligt mer givande och även uppfyller det syfte som staten har satt upp som mål.

4.7 Vidare forskning

Begreppet demokrati är ett återkommande ord i de undersökta texterna. Genom kunskaper om Förintelsen ska de svenska skolungdomarna främja sina demokratiska värderingar. Omvänt ska dessa demokratiska värderingar vara en av förutsättningarna till att något som Förintelsen aldrig kommer att upprepas samt att negativa attityder elimineras. Men innebär detta i sin tur att demokrati är en garant för att folk mord inte kan inträffa och att tolerans främjas? Då de undersökta texterna givit sken av att det enbart är totalitära stater som begått

och begår brott mot mänskligheten vore det intressant att studera denna utsaga. Hur är det med demokratier? Har inte även dessa begått brott? Och kan vi inte även lära av dem?

Framtida forskning bör även analysera mer av det material som staten har givit ut genom Forum för levande historia. Att göra en undersökning bland elever vore även önskvärt. Genom att jämföra elevers värderingar med den undervisning de fått borde man kunna komma närmare en utvärdering av det från statligt håll formulerade syfte som varit en utgångspunkt för denna uppsats.

5 Sammanfattning

I denna uppsats vill vi se till de från statligt håll formulerade mål och syften med att ha Förintelsen som en utgångspunkt för att väcka frågor om bland annat demokrati, mänskliga rättigheter och tolerans. Vidare avser denna uppsats till att undersöka fakta kring Förintelsen som lyfts fram från statligt håll i ovannämnda enkätundersökning, ... *om detta må ni berätta* ... och i *Statens offentliga utredning – Forum för levande historia*. Syftet är att se huruvida dessa fakta korrelerar med de mål och syften som lyfts fram från statligt håll.

För att uppnå syftet har tre texter valts ut för närläsning, faktaboken ... *om detta må ni berätta* ..., Statens offentliga utredning 2001:5 – *Forum för Levande Historia* och enkäten *En undersökning OM LÄRARES erfarenheter av och uppfattningar kring undervisning OM FÖRINTELSEN*. Efter att ha analyserat dessa texter med en hermeneutisk tolkning har de ställts mot forskare insatta i ämnet.

Det visade sig att flera av punkterna som sägs vara önskvärda att uppnå och studera även ha uppfyllts. Här syns exempelvis vikten av att väcka empati och att studera individerna för att lära känna dem och deras livssituation. Detta görs på ett mycket bra sätt i ... *om detta må ni berätta* Dock är det enbart offren vi får ta del av. Förövare och åskådares liv och berättelser lyser med sin frånvaro. Vidare sägs att romernas situation bör studeras närmare, vilket enkätens enskilda frågor om romer kan vara ett resultat av. Dock anas en tendens att jämföra olika grupper och dess lidande samt att utmåla Förintelsen och judarnas situation som unik, vilket utgör en risk för att inte komma vidare till fruktbara kunskaper. Fastnar vi här blir det vi studerar irrelevant för oss idag enligt vissa forskare.

Ofta noteras i SOU 2001:5 att de bakomliggande mekanismerna är viktiga att studera, dock ges föga fördjupande diskussioner kring dessa mekanismer i någon av texterna. Som jämförelse kan noteras att ingen av forskarna som lyfts fram lägger så mycket fokus på offren som de texter vilka analyserats här gör. Istället har de som syfte att försöka lägga fram teorier kring just de bakomliggande orsakerna.

Ett av syftena formulerade från statligt håll är att förhindra negativa attityder och koppla lärdomar av Förintelsen till Sverige idag. Dessvärre är det inte mycket som lyfts fram kring Sveriges situation och inblandning. Och vid sidan om att försöka skapa en bättre attityd gentemot de som vid den tiden var offer, stärks snarare den negativa attityden mot de som då var förövare. Med andra ord finns en risk att tyska folket, vilka behandlas som en enhetlig grupp, får en stämpel som förövare då de fakta som lyfts fram varken sätter in dem i ett sammanhang innan Förintelsen ägde rum, eller efteråt.

I de undersökta texterna förs en diskussion kring varför Förintelsen öppet kan ses som unik. Dock saknas reflektion över vad som indirekt gör att en händelse behandlas och lyfts fram som unik. Generellt bör den fakta som lyfts fram runtomkring händelsen genomgå en reflektion för att kunna se vad som egentligen sägs både uttalat och outtalat.

Litteraturförteckning

Tryckt litteratur:

Bauer, Yehuda (2000). *Förintelsen i perspektiv*. Stockholm: Natur och kultur.

Bauman, Zygmunt (1994). *Auschwitz och det moderna samhället*. Andra upplagan, Göteborg: Daidalos AB.

Bruchfeld, Stéphane och Levine, Paul A. (1998) ... om detta må ni berätta ... - En bok om *Förintelsen i Europa 1933-1945*. Stockholm: Forum för levande historia: Natur och Kultur.

Finkelstein, Norman G. (2000). *Förintelseindustrin*. Stockholm: Ordfront.

Friedlander, Henry. red. David Cesarani (1994). *Euthanasia and the Final Solution*. I *The Final Solution. Origins and implementation*. London: Routledge.

Lange, Anders (2008) *En undersökning OM LÄRARES erfarenheter av och uppfattningar kring undervisning OM FÖRINTELSEN*. Stockholm: Forum för levande historia.

Liedman, Sven-Eric (1998). *Mellan det triviala och outsägliga. Blad ur humanioras och samhällsvetenskapernas historia*. Göteborg: Daidalos.

SOU 2001:5 - *Forum för levande historia*.

Svanberg, Ingvar och Tydén, Mattias (1999). *I nationalismens bakvatten – Om minoritet, etnicitet och rasism*. Lund: Studentlitteratur.

Svenska Akademiens Ordlista (SAOL) (1998), Tolfte upplagan. Nordstedts Ordbok.

Elektroniska källor:

DN.se, *Lärarenkät om Förintelsen får stark kritik*, tillgänglig:

<http://www.dn.se/nyheter/sverige/lararenkat-om-forintelsen-far-stark-kritik-1.665537> (2009-03-24).

Forum för levande historia, *Frågor och Svar om lärarenkäten*, tillgänglig:

<http://www.levandehistoria.se/files/Fr%C3%A5gor%20och%20Svar%20%C3%A4rarenk%C3%A4t%20om%20F%C3%B6rintelsen.pdf> (2008-11-21).

Forum för levande historia, *pressmeddelande*, tillgänglig:

<http://www.levandehistoria.se/node/2007> (2008-11-21).

NE, *förintelsen*, tillgänglig:

<http://www.ne.se.ezproxy.bibl.hkr.se/artikel/178227/178227> (08-11-24).

P1, Vetenskapsradion – Historiska klubben, *Historiska klubben om Forum för levande historia*, tillgänglig:
<http://www.sr.se/cgi-bin/p1/program/amnessida.asp?programID=406&Nyheter=1&grupp=4632&artikel=1732440> (2009-03-31).

Skolverket, *kursplan för historia inom grundskolan*, tillgänglig:
<http://www3.skolverket.se/ki03/front.aspx?sprak=SV&ar=0809&infotyp=24&skolform=11&id=3884&extraId=2087> (081119).

Sydsvenskan.se – *Frågor väcker frågor*, tillgänglig:
<http://sydsvenskan.se/kultur-och-nojen/article359331/Fragor-vacker-fragor.html>, (2009-03-24).

Upprop mot statlig kampanjhistoria, tillgänglig:
<http://www.historieuppropet.se/> (2009-03-31).

Bilaga 1

		Ja	Nej	Vet ej
<p>Vilka av följande läger byggdes huvudsakligen för att mörda judar? (Du kan ange flera läger)</p>				
V97	Dachau	73,6	5,2	21,1
V98	Chelmno	16,8	7,0	76,2
V99	Treblinka	87,8	0,9	8,2
V100	Katyn	3,6	15,4	81,0
V101	Hadamar	2,9	13,8	83,4
V102	Gulag	6,8	54,0	39,2
V103	Bergen-Belsen	71,0	6,3	22,7
V104	<p>Många tyskar deltog i de tyska styrkornas omfattande avrättningar av civila judar under Förintelsen. Om en person vägrade att delta i avrättningarna, vad skulle, enligt vad du vet, ha hänt med den personen? (Markera det svar du anser vara rätt)</p> <p>Här har många lärare kryssat för flera alternativ, varför procentalen egentligen inte är helt meningsfulla. Rätt svar markerat med rött.</p> <p>50,8 Personen skulle ha blivit avrättad</p> <p>17,8 Personen skulle inte ha blivit avrättad men skulle ha sänts till ett koncentrationsläger</p> <p>13,1 Familjen i Tyskland skulle ha löpt stor risk att avrättas</p> <p>11,9 Personen skulle ha omplacerats eller på annat sätt blivit befriad från att delta i mordet</p> <p>4,0 Ingenting särskilt skulle ha hänt</p>			
V105	<p>Systemet med koncentrationsläger infördes kort efter att Nazistpartiet tagit över makten i Tyskland. Det var inte bara judar som fängslades i lägren och det dröjde en tid innan judar fängslades enbart på grund av sin etniska tillhörighet. Vilket år skedde de första massarresteringarna av judar på denna grund?</p> <p>4,4 1933</p> <p>8,5 1935</p> <p>24,3 1938 Rätt svar</p> <p>12,9 1939</p> <p>7,1 1940</p> <p>6,4 1941</p> <p>2,8 1942</p> <p>33,5 Vet ej</p>			
V106	<p>Antisemitismen var en viktig fråga för det tyska Nazistpartiet. De hävdade att judarna hade för stort inflytande i Tyskland och att de utgjorde ett främmande raselement i den tyska befolkningen. Hur stor andel av den tyska befolkningen var judar (i den meningen att de tillhörde en judisk församling) 1933?</p> <p>5,7 Mindre än 1% Rätt svar</p> <p>21,8 1- 5%</p> <p>17,8 6-15%</p> <p>5,2 16-30%</p> <p>1,1 Mer än 30%</p> <p>48,4 Vet ej</p>			

<p>V107 Hur stor andel av de judiska barnen i Europa dödades under andra världskriget? (Markera det intervall du tror är det riktiga)</p>		
10,0	0-20%	
33,5	21-40%	
34,3	41-60%	
18,9	61-80%	
3,2	81-100%	Rätt svar
<p>V108 Under perioden för nazityskland förföljdes och mördades romer (ibland felaktigt kallade zige-nare). Detta folkord har ett eget namn som används ibland. Vilket?</p>		
7,9	Porrajmos	Rätt svar
2,7	Shoa	
0,9	Alnaqba	
1,2	Förintelsen	
87,4	Vet ej	
<p>V109 Den politiska förföljelsen av romer inleddes redan innan Hitlers maktövertagande och tilltog i omfattning och intensitet fram till ett fullskaligt folkord. Romer som grupp var inte enhetlig, inte ens i nazisternas ögon. Vilken grupp av romer ansåg nazisterna vara den som vållade det Tredje riket störst problem?</p>		
3,1	De "renrasiga romerna"	
1,6	Romer på ockuperad mark	
12,2	Romer från blandäktenskap med icke-romer	Rätt svar
20,3	Kringresande romer	
62,0	Vet ej	
<p>V110 Anser du att det är viktigt att i undervisningen ta upp romernas situation under Förintelsen?</p>		
52,9	Mycket viktigt	
32,5	Ganska viktigt	
3,2	Ganska oviktigt	
0,5	Helt oviktigt	
10,9	Vet ej	
<p>Inom vilka ämnen tar du upp romernas situation under Förintelsen? (Du kan ange flera alternativ)</p>		
	Antal	
V111	Historia	28588
V112	Samhällskunskap	17165
V113	Livskunskap	10538
V114	Filosofi	3074
V115	Biologi	1697
V116	Annat ämne	11829
V117	Inget ämne	52561

Bilaga 2

Från: Julia Rothardt [mailto:julia.rothardt@gmail.com]

Skickat: den 9 december 2008 22:55

Till: info

Ämne: Frågor om Förintelsen kopplat till skolan.

Hej!

Vi är två lärarstudenter som skriver ett arbete rörande Förintelsen kopplat till skolundervisningen. Vi har ett par frågor vi hoppas ni kan hjälpa oss med.

Vi har genom olika länkar på er hemsida försökt finna det årtal då ordet "Förintelsen" lades in i kursplanen för historia inom grundskolan, utan resultat. Har ni svaret på den frågan och finns det någon bakgrund till det beslutet?

Vidare undrar vi om informationen som står att läsa på:

<http://www.levandehistoria.se/node/2007>, Undervisning om Förintelsen viktig för lärare men kunskaperna brister, är det pressmedelände som gick ut efter att rapporten *En undersökning om lärares erfarenheter av och uppfattningar kring undervisning om förintelsen* kommit ut?

Tacksam för svar!

Mvh

Miran Zuljevic och Julia Rothardt

Från: Stefan Andersson <Stefan.Andersson@levandehistoria.se>

Till: info <info@levandehistoria.se>, <julia.rothardt@gmail.com>

Skickat: Thu, 11 Dec 2008 15:31:50 +0100

Ämne: SV: Frågor om Förintelsen kopplat till skolan,

Hej!

Svar på era frågor.

1. Enligt Historieläraryrket så kom begreppet Förintelsen in i kursplanen 1994.
2. Stämmer. Det gick ut kl 09.00 **efter** att EKOT och SVT gjort sin nyhetsbedömning/vinkel om att lärarna har för dålig kunskaper om Förintelsen.

--

Med vänlig hälsning/Kind Regards

Stefan Andersson

Projektledare/Project Manager

Forum för levande historia/Living History Forum

Stora Nygatan 10-12(Gamla stan) Box 2123, 103 13 Stockholm, Sweden

Tel. + 46 8-723 87 67, Mobil. + 46 768 69 07 67. Fax. + 46 8-723 87 59

www.levandehistoria.se